

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

КАПУСТА ГАННА ВІКТОРІВНА

Допускається до захисту:

Завідувач кафедри всесвітньої історії
та археології, д. і. н., професор

Р.О. Литвиненко _____

25 травня 2021 р.

ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКА КАТАКОМБНА КУЛЬТУРА

Спеціальність 032 Історія та археологія

Кваліфікаційна (бакалаврська) робота

Керівник:

Литвиненко Р.О., завідувач кафедри
всесвітньої історії та археології,
д. і. н., професор

Оцінка: _____ / _____ / _____

(бали за шкалою ЄКТС/
за національною шкалою)

Голова ЕК:

Дровозюк С. І., д.і.н., професор

_____
(підпис)

АНОТАЦІЯ

Капуста Г.В. Донецько-донська катакомбна культура. Спеціальність 032 «Історія та археологія», ОП «Історія та археологія». ДонНУ імені Василя Стуса, Вінниця 2021.

Бакалаврську роботу присвячено обґрунтуванню концепції донецько-донської (донської) катакомбної культури середньої бронзи. Джерельною базою виступає масив курганных поховальних пам'яток, а також комплекс матеріальної культури, що з них походить. Підтверджено і розвинено ідею С.Н. Братченка щодо об'єднання катакомбних культур/груп басейну Дону в якості локальних варіантів єдиної донської катакомбної культури.

Ключові слова: Східна Європа, середній бронзовий вік, донецько-донська катакомбна культура, курган, поховання, артефакт, поховальний обряд.

66 с., 10 рис., 45 джерел, бібліограф.: 56 найм.

ABSTRACT

Kapusta H.V. Donets-Don Catacomb Culture. Specialty 032 "History and Archeology", OP "History and Archeology". Vasyl Stus DonNU, Vinnytsia 2021.

The bachelor's thesis is devoted to substantiation of the concept of Donets-Don (Don) Catacomb Culture of the Middle Bronze Age. The source base is an array of burial mounds, as well as a complex of material culture that originates from them. The idea of S.N. Bratchenko on the unification of catacomb cultures / groups of the Don basin as local variants of a single Don Catacomb Culture was confirmed and developed.

Keywords: Eastern Europe, Middle Bronze Age, Donets-Don Catacomb Culture, mound, burial, artifact, funeral rite.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. Історія дослідження і джерельна базаю	7
1.1. Історіографія проблеми	7
1.2. Джерела	14
Розділ 2. Поховальний обряд	16
2.1. Курганне будівництво	16
2.2. Поховальні споруди	20
2.3. Рештки небіжчика	23
2.4. Поховальний супровід	27
2.5. Сліди ритуальних дій	29
Розділ 3. Матеріальна культура	32
3.1. Керамічний посуд	32
3.2. Металеві вироби	36
3.3. Вироби з каменю	38
3.4. Дерев'яні вироби	40
3.5. Вироби з кістки і рогу	42
ВИСНОВКИ	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	46
ДОДАТКИ	57

ВСТУП

Серед багатьох скотарських культур бронзового віку, носії яких мешкали або мандрували теренами Надчорномор'я у праісторичну добу, однією найбільш виразних і яскравих вважається одна з культур катакомбної області, яку традиційно називають донецькою. На початку XX століття її виділив відомий російський археолог В.О. Городцов. За понад сторічний період, який минув відтоді, дослідницький процес пройшов чимало етапів, кожен з яких додавав щось суттєве як в розумінні археологічного феномену донецької катакомбної культури, так і в оцінці її крізь призму процесів пізньої первісності.

Одним з беззаперечних класиків, який протягом 1960-х – 2000-х років виводив катакомбну проблематику на якісно нові рубежі, був видатний український археолог, виходець з Донбасу (південь сучасної Луганщини), Станіслав Никифорович Братченко. Протягом останнього періоду свого життя й наукових пошуків науковець займався побудовою та обґрунтуванням своєї нової концепції походження й розвитку катакомбних утворень басейну Донщини (з Сіверським Дінцем включно), однією з ключових новацій якої було введення до наукового обігу нової культурно-таксономічної одиниці – *донської або донецько-донської катакомбної культури*, до складу якої дослідник включав низку відомих культурно-територіальних підрозділів катакомбної культурної області – донецьку, середньо-донську (харківсько-воронезьку), бахмутську, східно- і західноманицьку, з ялинковою онаментикою кераміки тощо. На жаль, передчасна смерть С.Н. Братченка не дозволила науковцеві завершити цю масштабну й перспективну справу, яка знайшла лише незначне окреслення в його останніх публікаціях 2000-х років.

Усвідомлюючи складність означеної наукової проблеми, авторка все-таки наважилась продовжити справу видатного українського археолога і зробити декілька посильних кроків у напрямі розвитку, конкретизації та фактичного

наповнення концепції донської (донецько-донської) катакомбної культури, оскільки, на жаль, вона, через відсутність узагальнюючого дослідження самого С.Н. Братченка, не знайшла належного розуміння науковою спільнотою.

Метою роботи є обґрунтування і розвиток запропонованої С.Н. Братченком, але не доведеної до завершення, концепції донецько-донської (донської) катакомбної культури.

Задля досягнення поставленої мети визначено наступні **завдання дослідження**:

- 1) визначити загальний рівень дослідженості катакомбної проблематики на сучасному етапі;
- 2) на підставі наукового доробку С.Н. Братченка, з'ясувати основні засади його концепції донецько-донської (донської) катакомбної культури;
- 3) дати характеристику поховального обряду донської катакомбної культури;
- 4) охарактеризувати матеріальний комплекс донської катакомбної культури;
- 5) виділити культурно-діагностичні індикатори донецько-донської катакомбної культури;
- 6) окреслити й оцінити локальну специфіку регіональних груп донської катакомбної культури.

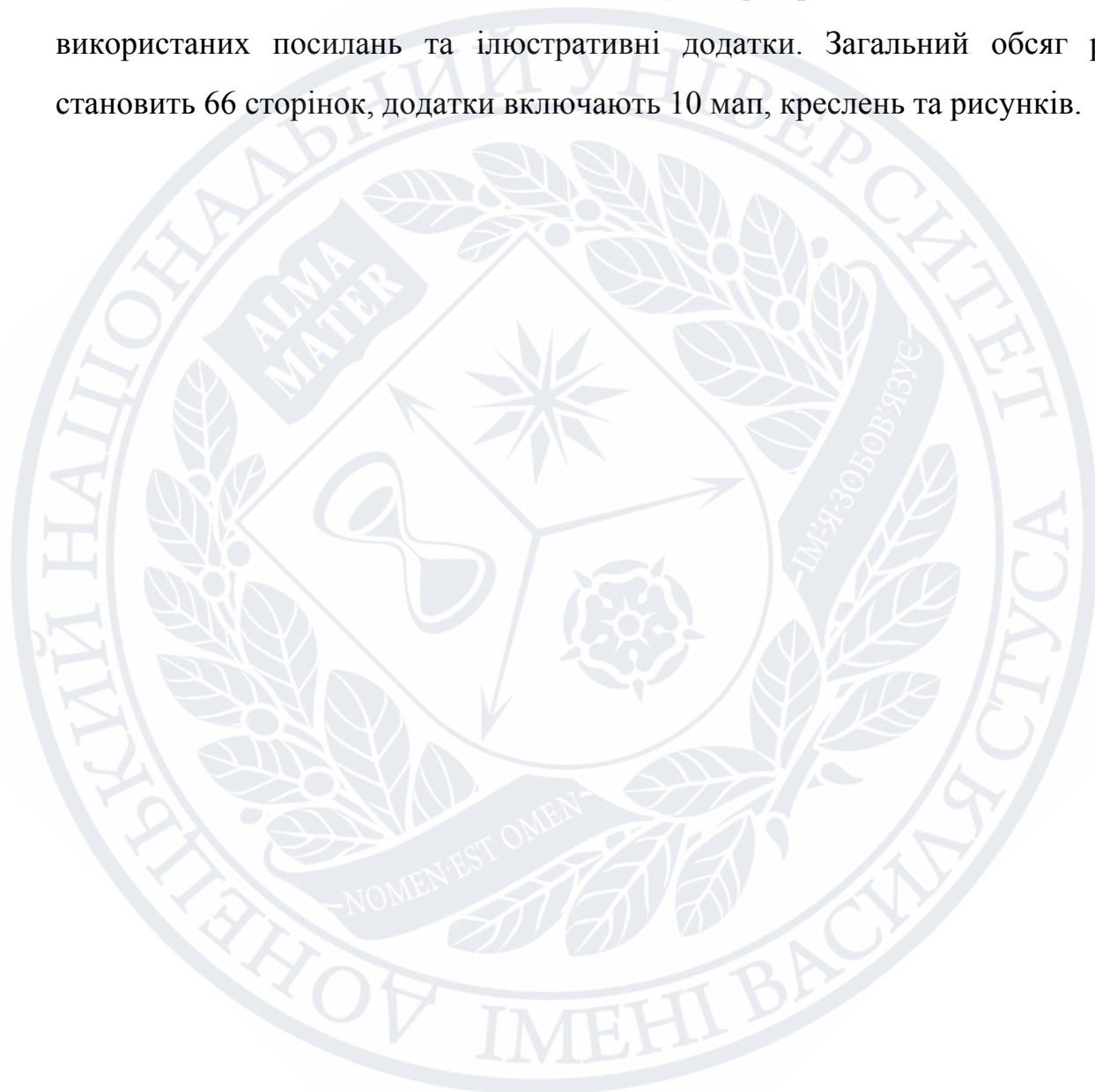
Об'єктом дослідження виступає комплекс археологічних джерел та інших даних, що характеризують пам'ятки донецько-донської катакомбної культури.

Предметом дослідження є обґрунтування та наповнення наукової концепції донецько-донської катакомбної культури.

Теоретичне значення дослідження полягає в розвитку запропонованої, але не доведеної до завершення, концепції С.Н. Братченка про виділення донецько-донської (донської) катакомбної культури в рамках катакомбної культурної області.

Практичне значення роботи полягає у поширенні перспективних ідей провідного фахівця з проблематики катакомбної культурної області С.Н. Братченка.

Структура бакалаврської роботи підпорядкована визначеним дослідницьким завданням і включає вступ, три розділи, висновки, список використаних посилань та ілюстративні додатки. Загальний обсяг роботи становить 66 сторінок, додатки включають 10 мап, креслень та рисунків.

Розділ 1

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД

1.1. Історіографія проблеми

В історії дослідження пам'яток донецько-донської (донської) ми виділяємо умовно чотири етапи: I (кін. XIX – поч. XX ст.) – період початкового накопичення джерел, відкриття катакомбної археологічної культури; II (поч. XX – 1970-і рр.) – утвердження «катакомбної культури» в історіографії та початок виділення локальних варіантів і особливостей катакомбної культури; III (1970-і – 1990-і рр.) – стрімке накопичення джерельної бази в ході масштабних польових досліджень новобудовних експедицій; IV (2000-і роки – до сьогодні) – початок оформлення та обґрунтування С.Н. Братченком концепції донської (донецько-донської) катакомбної культури.

Стародавні кургани завжди викликали інтерес місцевих жителів, а їх виникнення часом обгорталось легендами. У східноукраїнському регіоні вольностей запорозьких високі насипи служили надійними орієнтирами, за допомогою яких визначалися прикордонні козацькі володіння. Окреслюючи межі Кальміуської паланки, запорожці відзначали: «На Осиковій балці, на високому горбі, виклад з каменю високий курган, разстоянні від гирла оной балки 309 сажень, а від річки Кальміус прямою межею 90 сажень. Перші розкопки курганів, судячи з усього, також були зроблені запорізькими козаками, у яких існувало навіть спеціальне стан «людей-могильників». Ці перші «дослідження» носили явний грабіжницький характер. Їх результатом стала поява на запорізькій землі величезної кількості т.зв. майданів, тобто розритих курганів з глибокими воронками в центрі. Відомі випадки, коли в середині 18 століття представники російського командування вимагали від кошового отамана припинення «розриття» курганів під страхом смертної кари. Особливого розмаху грабіж древніх курганів придбав в рангових і спадкових володіннях козацької старшини

і в маєтках місцевих дворян. Тільки в першій половині XIX ст. з одного Старобільського повіту в Санкт-Петербург були спрямовані великі комплекси давньої золотий і срібного посуду, ювелірні вироби і монети, знайдені нібито простими селянами при орних роботах. Сучасні розкопки розритих курганів-майданів на Слобожанщині показали, що грабіжницькі воронки прорізають курганні насипи і йдуть в материковий ґрунт на 0,5-1 м, набуваючи чіткі округлі або подпрямоугольної контури. В середині XIX ст. задерновані могили-майдани знову стали об'єктами грабіжницьких розкопок корисливих поміщиків. І тільки до кінця XIX ст., До певної міри завдяки діяльності І.Є. Забеліна, починає формуватися науковий дослідницький інтерес до вивчення простих і бідних курганних поховань зі «скорченими і пофарбованими кістяками» [96, с. 17].

Найбільш масштабні перші наукові розкопки курганів в Подонцовьє, Північно-Східному Приазов'ї, на Нижньому Дону і в Середньому Подніпров'ї в 1886-1899 рр. були здійснені Н.Є. Бранденбургом і ознаменували собою початок першого періоду в вивченні місцевих старожитностей бронзового століття. Їх змістом було прагнення пізнати конструктивні особливості курганних насипів, відмінності похоронній обрядовості і складання представницьких речових колекцій, позбавлених «золотого блиску». В ході розкопок курганів Н.Є. Бранденбургом було отримано значне число тих поховань бронзового століття, які через якийсь час отримали катакомбну культурну атрибуцію. До найбільш яскравим комплексам з його розкопок слід віднести східноукраїнські катакомбні поховання з багатими наборами виробів з кераміки, бронзи і каменя зі Слов'янська, Камишевахи, Покровського, Сартани, Старого Криму і Маріуполя [Бранденбург, 1908, с. 162-190; Tallgren, 1926, p. 55, fig. 39, 2; Качалова, 1974, с. 46, табл. 12; Братченко, 2000, с. 76-77, 86, рис. 1]. Майже вся колекція знахідок Н.Є. Бранденбурга, будучи представницької вибіркою катакомбних матеріалів донецької (кубки, курильниці, високошейние судини), Маничською (піковідние ножі та ріповидним горщики) і багатовалікової (пряжки) культурних

приналежностей, завдяки ретельно Фіксаційні робіт з успіхом була використана наступними дослідниками в аналітичних побудовах. Сам Н.Є. Бранденбург не обмежувався словесним описом підсумків польових розкопок і ввів в обов'язкову практику інтерпретацію публікованих матеріалів. На основі особливостей похоронного інвентарю архаїчних поховань він зміг спростувати поширену в той час думка про датування українських курганних старожитностей виключно кам'яним століттям, вважаючи за краще бачити в них загадкові залишки культури Геродотових кіммерійців [Бранденбург, 1901, с. 169].

Виявлення на сході України та суміжних регіонах до початку минулого століття значної кількості похоронних пам'ятників з мідними і бронзовими знаряддями призвело до гострої необхідності культурно-хронологічної інтерпретації наявних зібрань. Це завдання з успіхом була вирішена В.А. Городцовим, що почав в 1901 і 1903 рр. широкомасштабні розкопки курганних могильників в басейні Сіверського Дінця перед проведенням XII і XIII Археологічних з'їздів і озирнувшись стародавні вироблення мідних руд біля села Калинівської. Загальні підсумки своїх досліджень В.А. Городцов звів в таблиці і узагальнив. Завдяки використанню типологічного методу і стратиграфіческих спостережень він зміг довести наявність на території півдня Східної Європи палеометалліческой епохи, а за допомогою класифікаційних основ - виділити ямну, катакомбну і зрубну культури, особливим чином зупинившись на аналізі донецької катакомбної культури [Городцов, 1905, с. 174-225; 1907 році, с. 211-365]. В аналітичній роботі по виділення нових культур В.А. Городцов ретельно розглядав варіанти могильних пристроїв, характер положень померлих і їх орієнтацію по сторонах світу, склад заупокійного приданого. В особливу групу дослідник вичленував поховання ямно-катакомбного типу, що відрізняються ямними похоронними конструкціями, але містять катакомбний інвентар [Городцов, 1905, с. 200; 1907 році, с. 222]. Принципове значення має і широка інтерпретація В.А. Городцовим результатів розкопок донецьких курганів.

Виділену палеометалліческую епоху він вважав за краще розмежувати на етапи ранньої і розвиненою бронзи, вичленувати пору мідних і пору бронзових гармат [Городцов, 1910, с. 16]. Об'єднавши всі катакомбні поховання в донецьку катакомбну культуру, дослідник не став замикати її межі басейном Сіверського Дінця і локалізував «сучасні та генетично пов'язані» з нею поховання «по всьому Північному Причорномор'ї» [Городцов, 1916, с. 50], відзначаючи, при цьому, і культурні зв'язки з «жителями Кавказу» [Городцов, 1910, с. 270]. На думку В.А. Городцова, донецька катакомбна культура мала самостійними ознаками, серед яких «кераміка донецької культури легко виділяється в абсолютно особливу групу» [цит. за: 96, с. 16].

Протягом 1940-50-х рр. польові дослідження на території Східної України були зведені до мінімуму. Але загальний розвиток науки здійснювалося шляхом активізації процесу осмислення раніше отриманих джерел, їх диференціації і уточнення змісту, зокрема, катакомбних утворень. Особливо актуальними в ті роки вважалися питання виділення локальних катакомбних угруповань, варіантів культур, визначення характеру походження катакомбної обрядовості. Їх рішення супроводжувалося продовженням з середини 50-х рр. раскопочних робіт курганных старожитностей. На тлі нових матеріалів з'явилася можливість уточнення змісту катакомбних старожитностей окремих територій і великих природно-географічних зон.

Від 1960-х років дослідження пам'яток бронзової доби, зокрема й катакомбних в басейні Великого Дону дещо пожвавилася. На території Східної України поселення і кургани досліджувалися С.С. Березанською, Д.Я. Телегіним, О.Г. Шапошниковою, В.І. Мітрофановою, Т.А. Шаповаловим, Б.А. Шрамком, Є.В. Пузаковим і І.А. Писларієм. Водночас на Нижньому Дону А.Н. Мелентьев, С.Н. Братченко, В.Я. Кияшко і М.М. Чередниченко приступили до розкопок курганных могильників. Великими за площею і простору розвідками і

розкопками поселень і курганів з матеріалами катакомбної культури було охоплено Середнє Подоння.

Від початку 1970-х років значні дослідження на Донеччині проведено експедиціями Інституту археології АН УРСР під керівництвом С. Н. Братченка, І. О. Писларія, М. М. Чередниченка [14-20; 35-40]. Від початку 1980-х років до цих досліджень долучилися новобудовні експедиції Донецького і Київського університетів від керівництвом І. Піоро, А.О. Моруженко, Т.О. Шаповалова, С.М. Санжарова [2-13; 26-34; 43-45], а також Донецького та Луганського краєзнавчих музеїв і Маріупольської госпдогвірної експедиції [21-25]. В даний час досліджено понад 1200 курганних поховань лише в межах України. За уточненими даними С.М. Санжарова, загальна кількість розкопаних на теренах Східної України поховань катакомбної спільноти, з урахуванням інтенсивних охоронних розкопок курганів і досліджень в зонах відведення земель під новобудови, має становити щонайменше 2000. Найбільші могильники на Северекому Дінці біля сіл Кам'янка, Велика Комишуваха, Шпаківка, Селимівка, Ворошиловград, Олександрівськ, Сватове, Лисичанськ, Миколаївка, Привілля, Говоруха, Нижня Бараниківка та ін.

До матеріалів Харківсько-воронезької культури неодноразово звертався С.Н. Братченко, оцінюючи склад комплексів Бахмутського типу і уточнюючи генезис КМК як культурного явища [49, с. 32-58]. Одночасно російські дослідники для позначення всієї сукупності катакомбних пам'яток Середнього Дону продовжували використовувати термін – среднедонская культура, запропонований В.Г. Підгаєцький. У той же час осмислення среднедонской спільноти будувалося без включення Сіверськодонецьку матеріалів. Тому українські вчені вважають за краще вживати усталене поняття Харківсько-воронезької культури [56, с. 405-407], більш повно охоплює територіальні рамки неоднорідною позднекатакомбной спільноті Середнього Дону і Сіверського Дінця. Представники української школи середнього бронзового століття

визначили основні ознаки керамічного комплексу Харківсько-воронезької культури: позднекатакомбний характер матеріалів, присутність ріповидним горщиків і курильниц, перевернуті орнаменти на посудинах S-видного профілю з розтрубними шийками, культурну близькість з старожитностями середньої течії Дону і явний зв'язок з матеріалами середнього Подніпров'я і Волго-Окського межиріччя [56, с. 406-407]. Південні кордони Харківсько-воронезької культури встановлені її похоронними пам'ятниками на правобережних притоках Сіверського Дінця і в регіоні Орільський-Самарського межиріччя [Ковальова, 1990, с. 23]. Найбільш плідна вивчення катакомбної спільності басейну Середнього Дону в більшій мірі пов'язане з різноплановою діяльністю археологів Воронежського державного і Воронежського державного педагогічного університетів. Ще в 1966 р А.Д. Пряхін розмежував среднедонські катакомбні пам'ятники на три групи - правобережну среднедонскую, Архангельську і лівобережну донську. Похоронні давнину правобережної групи виявляли особливу близькість з матеріалами Сіверського Дінця [96, с. 5-8]. Часовий діапазон среднедонської культури дослідник розділив на два етапи, а початок другого (пізнього) пов'язав з появою Валікова кераміки. У процесі формування катакомбної спільності на Середньому Дону А.Д. Пряхін першочергову роль відвів донецької культури і докатакомбним традиціям, пізніше пов'язаних з впливами з боку іванобугорської і воронезької культур [Синюк, 1996, с. 83]. Уточнення і коригування висновків А.Д. Пряхина виробляли подальші розробки воронезьких вчених, погоджуючи їх із загальним обсягом збільшуються джерел. З урахуванням нових фактів курганної стратиграфії в 1977 р Ю.П. Матвеев і А.Т. Синюк запропонували вже триетапне членування среднедонської культури, синхронізувати давнину раннього «стратиграфічний-типологічного горизонту» з ранніми катакомбними пам'ятниками Сіверського Дінця [98, с. 147]. У дисертаційній роботі Ю.П. Матвеев обґрунтував внутрішню єдність катакомбних старожитностей Середнього Дону, що включають і комплекси з

Валікова керамікою. Він зазначив паралельне використання катакомбних і ямних похоронних пристроїв, класифікував категорії інвентарю і виділив три етапи культурної еволюції. Среднедонську культуру дослідник синхронізував з останнім етапом розвитку донецької культури. У середині раннього етапу був відзначений архаїчний горизонт старожитностей, що характеризується присутністю не тільки донецьких, а й репінських, а також ямних традицій. Заклучний (фінальний) етап среднедонской культури характеризувався втратою катакомбних ознак, вираженою трансформацією культурного змісту, переходом до ямному обряду поховань і пізнішої керамікою з прокресленими орнаментами [99].

Вагомим внеском у вивчення старожитностей среднебронзової епохи півдня Східної Європи стало видання А.Д. Пряхін і А.Т. Синюком монографій з катакомбної проблематики. На основі аналізів поселенських катакомбних матеріалів А.Д. Пряхін пов'язав в єдиній спільності Сіверськодонецьку лівобережні та среднедонські давнини. Дослідник визначив хвилеподібний характер поширення донецьких матеріалів на Середній Дон, їх тісний контакт з місцевим докатакомбним населенням, виділив ранній і розвинений Валікова етапи культури. Заплавна група среднедонських поселень була співвіднесена з раннім, а мисова - з пізнім етапами. Більшість високорозташованих поселень дали матеріал більш пізнього, хронологічно наступного за власне среднедонськім, культурного вигляду. Ці давнину відповідали змісту воронезької культури [Пряхін, 1982, с. 25-144]. Вони були виділені в цілісне і самостійне культурне утворення В.І. Бесєдіним і А.Д. Пряхін [Бесєдін, 1984, с. 60-77; Пряхін, Бесєдін, 1988, с. 90-109]. З урахуванням матеріалів Павловського курганного могильника А.Т. Синюк узагальнив відомості по среднедонской культурі і розділив її на три хронологічні етапи [98, с. 133-164]. Ранній (павловській) етап був синхронізований з донецької катакомбної культурою. Дослідник підкреслив ту обставину, що среднедонская культура повинна

розглядатися як змішана, складовими компонентами якої представляються донецькі, ямні, предкавказские і полтавкінські традиції. А.Т. Синюк підтвердив безпосереднє «змикання», а потім і зміну катакомбних пам'яток Абашевская на території лісостепоного Подоння. Спостережувані в Павлівському могильнику катакомбної-Абашевская ознаки повинні свідчити не про ранній, а «вже розпочатий процес взаємодії двох етнокультурних утворень» [98, с. 155]. Багато з вищерозглянутих проблем недавно були знову порушені А.Т. Синюком і Ю.П. Матвеевим в недавно опублікованому зводі курганних поховальних комплексів среднедонской катакомбної культури Середнього і Верхнього Дону [100, с. 39-54].

Узагальнюючи накопичений протягом багатьох десятирічч величезний масив джерел, видатний український археолог, без перебільшення класик у дослідженні катакомбної проблематики, до праць якого традиційно звертаються не лише науковці в Україні та на пострадянському просторі, а й у зарубіжній Європі та Америці, Станіслав Никифорович Братченко від початку 2000-х років у серії своїх публікацій окреслив нове, дещо несподіване для наукової спільноти, бачення та оцінку масиву катакомбних пам'яток, зосереджених на великих обширах Донського басейну, включаючи його найбільшу притоку – Сіверський Донець. Науковець запропонував розглядати пам'ятки цього регіону, традиційно включені до складу різних катакомбних культур/груп/варіантів, у складі єдиної великої катакомбної культури, яку назвав донською (або донецько-донською). Підставою для таких висновків була виразна схожість всіх цих катакомбних груп між собою на рівні поховальної обрядовості й матеріальної культури, за якою проглядалась їхня генетична спорідненість і спільність походження.

1.2. Джерела

За уточненими даними, на початок ХХІ ст. загальна кількість джерел, що презентують донську (донецько-донську) катакомбну культуру, оцінювалась

понад 2000 поховальних комплексів. Історія накопичення цих джерел охоплює близько півтора сторіччя. З огляду на те, що археологічні дослідження цих пам'яток здійснювалися в різні періоди, з дотриманням тогочасних методик, людьми різної кваліфікації, якість накопичених матеріалів та їхня інформаційна цінність є далеко нерівнозначними.

Матеріали дореволюційних розкопок і перших радянських десятиріч зазвичай характеризуються низькою якістю, зумовленою низьким рівнем методики польових досліджень, або навіть відсутністю такої. Певним винятком з цього правила виступають розкопки В.О. Городцова, здійснені ним 1901 р. в Ізюмському повіті Катеринославської губернії, а 1903 р. – в Бахмутському повіті Катеринославської губ. Саме ці розкопки дозволили науковцеві систематизувати матеріали курганних поховань, а масив комплексів бронзового віку розбити на декілька хронологічно послідовних груп – захоронення в ямах, катакомбах, зрубках, кам'яних скринях і насипах курганів, які згодом трансформувались у класичні археологічні культури, серед яких була й донецька катакомбна культура.

Найбільш якісні джерела в тенденції пов'язані з розкопками новобудовних експедицій, що розгорнулися й тривали в басейні Дону та Сіверського Дінця від 1970-х – 1990-х років, а епізодично – до 2000-х років [1-45]. Саме ці розкопки, що здійснювалися експедиціями Інституту археології АН УРСР та кількох університетів та інститутів (Донецького, Київського, Ворошиловградського, Східноукраїнського), забезпечили науку найбільш якісними з точки зору методики розкопок, фіксації, підготовки звіту та інших показників джерелами. Частина з досліджених поховань (від 15 до 25%) опрацьована антропологами, а відтак забезпечена такими важливими для науковців даними, як статевовіковими визначеннями небіжчиків.

У 1980-х, а більш системно і масово – від 1990-х років, матеріали розкопок почали публікуватися. На сьогодні цей процес триває. Проте говорити, що процес введення до наукового обігу накопичених минулими десятиліттями матеріалів близиться кінця, ще зарано.

Розділ 2

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД

Під поховальним обрядом в археології розуміється комплекс характеристик поховальних некрополів, який зазвичай подається згідно чіткої багаторівневої структури, починаючи від топографічної локалізації могильників і завершуючи деталями облаштування захоронень і супроводжуючим їх інвентарем. Подібну структуру застосовано авторкою для характеристики поховального обряду донецько-донської катакомбної культури. З огляду на те, що в межах цієї культури дослідники виділяють низку регіональних або локальних груп, в межах обраних характеристик за необхідності будемо подавати матеріал для кожного локального підрозділу донецько-донських пам'яток окремо.

2.1. Курганне будівництво

Курганне будівництво донської катакомбної культури не можна вважати масштабним. Адже поховання найчастіше є впускними в кургани з основними ямними могилами. Над багатьма похованнями споруджувалися особливі насипу або досипки. Зазвичай в кургані знаходиться від двох до десяти поховань. Велика кількість поховань (до 20-30) є типовою для курганів, розташованих в долинах або поблизу річок [46; 56].

Для донецьких курганів характерно розташування на підвищених ділянках місцевості – на надзаплавних терасах або на вододілах. У більшості випадків вони примикають до могильників попередніх епох і налічують від 2 до 5 насипів. Якоїсь певної системи розташування курганів в межах конкретних могильників не спостерігається: вони можуть витягуватися ланцюжком в меридіональному або широтному напрямках, зазвичай вздовж краю надпойми (Колесниківка-П, Борщівка і ін.), Або утворювати безладні скупчення: (Ново-Платоновка,

Стаінелавка та ін.) [46, с. 24]. Характерною особливістю лісостепового регіону можна вважати активну курганне будівництво: в 43 випадках донецькі поховання виступали в якості основних під курганными насипами, в 12 випадках супроводжувалися глобальними досипанням, значно збільшує первинні розміри курганів. Це становить помітний контраст з звичаями населення степових областей Східної України, частіше використовував для поховань вже існуючі насипи. Пояснення подібного явища можна бачити в загальному характері історичної ситуації, основний зміст якої полягала в деремещенні значних угруповань населення, захопленні і освоєнні нових територій, прагнення закріпити їх за собою. При цьому наявність могильників як би створювало правову основу володіння. Історичні та етнографічні дані свідчать, що існування родових кладовищ передка було вирішальним аргументом в територіальних суперечках. Не виключено, що цю ж мету переслідував про "переприсвоєному" існували курганів, яке полягало в скоєнні впускних поховань в їх центральній частині, сопровождавшееся пошкодженням чи знищенням основних Погребепій (Кам'янка 1 / 2-3; Шпаківка 2 / 4-5; Червона Гусарівка-А 5 / 3-3-а і ін.) [46, с. 25-26]. Слід зазначити, що кількість впускних донецьких поховань в курганах зазвичай невелика, в межах двох-трьох. Плавиграфіческі вони в більшості випадків локалізуються в центральній частині насипу, в межах 3-6 м від вершини, частіше в північному, західному і східному секторах. Більшість донецьких курганів мають середні розміри: в сучасному стані їх висота становить від 0,5 до 1,5 м, діаметр 18-25 м. Більші насипу зустрічаються відносно рідко і, як правило, пов'язані з поодинокими неординарними похованнями. Насипу зазвичай земляні, ґрунт для їх створення вибирався в безпосередній близькості від майданчика поховання, що надійно фіксується стратиграфическими даними. У деяких випадках відзначається більш складна структура курганных насипів. Характерних прикладів може служити курган М 3 групи Колесниківка-II на лівому березі р. Оскол. Вхідний колодязь основного

поховання 1 був закритий конусоподібною «пробкою» з замішаної на вохристих розчині материкової глини, яка височіла на 0,75 м над рівнем давньої денної поверхні. Погребейне перекривався невеликий напівсферичної насипом з чистою материкової глини, на поверхні якої був розлучений багаття, що фіксується по тонкій шкірці обпаленої глини, шару деревного вугілля Ізол. Наступні стадії створення насипу характеризуються послідовними шарами чорноземного ґрунту і материкової глини з вираженими слідами обпалених на поверхні і домішкою продуктів горіння. Все це складна споруда було приховано під конусоподібною глиняним насипом діаметром до 9,5 м, в свою чергу перекритою пластом чорнозему, перемішаного з грудками материкової глини. Остаточо курган був створений потужним шаром чорноземного ґрунту, що утворився зовнішній панцир діаметром до 50 м. Ще на стадії підготовки поховання похоронна майданчик була обведена суцільним кільцевих ровиках шириною 2,0-2,8 м і глибиною до 1,1 м від рівня давнього горизонту. Відсутність викиду з рівчака вказує на те, що материкова глина була використана для зведення ядра насипу. Згодом ровик був перекритий обпливли схилами кургану [46, с. 27-28].

Близько в конструктивному відношенні була оформлена насип кургану № 22 у с. Веселе у верхній течії р. Харків. Основне катакомбної поховання перекривався невеликий чорноземної насипом, прихованої під потужним шаром материкової глини. Конусовидна глинобитна насип піддалася випалу розведенням на її поверхні великим багаттям, чітко фіксується по обпаленої кірці глини і шару деревного вугілля з золою. Як і в попередньому випадку, остаточне оформлення насипу було вироблено чорноземної досипанням, яка збільшила її діаметр до 60 м. Ймовірно, подібна: курганна архітектура зафіксована В. А. Городцовим в одному з курганів поблизу м Ізюм на Севереком Дінці, де над вхідним колодязем основного катакомбного поховання проележівалея шар обпаленої червоної суглинку, продовжавшійел майже до вершини кургану. Як семантично близьку можна розглядати досипання з обпаленої глини над

впускним катакомбним похованням в кургані № 23 у с. Новотроїцьке Донецької області. Облицювання ґрунтового насипу шаром материкової глини ветречена також в кургані № 29 групи «Три брата» в Калмикії, синхронізувати з горизонтом ранніх катакомб цього регіону. Не виключено, що ірактіка створення складних багатошарових насипів над катакомбними похованнями йде корінням в попередню епоху і відображає в якійсь мірі трансформовані в інекультурной середовищі похоронні традиції населення більш південних регіонів Східної Європи – степового Передкавказзя і Північного Кавказу. Заслуговує на увагу та обставина, що в майкопських похоронних комплексах Центрального Передкавказзя неодноразово зустрінуті складні підкурганні конструкції, семантично близькі описаним вище: кам'яні начерки над основними похованнями перекривалися ґрунтовими насипами, схили яких зміцнювались кам'яним облицюванням (крепідною), після чого з усього спорудою зводився земляний курган [46, с. 54]. Звісно ж, що відносна рідкість багатошарових курганних насипів над донецькими похованнями пояснюється не стільки трудомісткістю їхнього зведення і складнощами чисто технічного плану, скільки екстраординарним, які виходять за звичні рамки ставленням до особистості покійного. У наявності прагнення ізолювати небіжчика, «замкнути» місце поховання і тим самим зміцнити порушену при похованні кордон між земним і потойбічним світами. Етнографічні дані свідчать, що подібне ставлення часто виявлялося до місця поховання чаклуна, що викликав забобонне повагу і страх перед негативним проявом його сили. В дещо спрощеному вигляді ця ж ідея ізоляції місця поховання простежується в кургані № 23 у с. Гракове на лівобережжі Северекого Дінця, зведеному над двома синхронними катакомбами-кенотаф. Материкові викиди з обох поховань злилися в суцільний масив жовтої глини, облямовують похоронну площадку з півночі-заходу. З півдня-сходу її замикала дерев'яна конструкція у вигляді частоколу, від якої збереглися залишки дерев'яних вертикальних стовпчиків, розташованих в лінію з північного сходу на

південний захід. Можливо, аналогічна конструкція була зустрінута М.Ю. Бранденбургом в кургані № 253 у м. Слов'янськ на северо-донецькому правобережжі: в центральній частині подкургаіной майданчика виявлено залишки чотирьох вертикальних стовпчиків, розташованих в лінію; із зовнішнього боку цієї «огорожі» розчищені кістки великої тварини, з внутрішньої до неї примикала неглибока яма, в якій знаходилися ліпний катакомбний посудину і глиняна курильниця на суцільному чотирехугольномподдоне. Показово, що в обох випадках насипу зведені над похованнями-кенотаф [46, с. 54-55].

2.2. Поховальні споруди

Основна маса поховань донецької культури була проведена в катакомбних могильних конструкціях, по всій ймовірності, які втілювали ідею ізоляцію покійного в підземній камері-усипальниці. Ця ж мета досягалася, крім створення самого складного похоронного споруди, установкою дерев'яних закладів, перегороджували доступ в похоронну камеру, заподненням ґрунтом вхідних колодязів після завершення похоронної церемонії і т.п. [56, с. 354]. У конструктивному відношенні виділяються дві основні групи катакомб, що розрізняються за принципом сполучення поздовжніх осей вхідних колодязів і похоронних камер: Т-образні – конструкції з перпендикулярним сполученням осей; Н-образні – конструкції з паралельним сполученням осей. Всередині груп підставою для виділення типів є форма вхідного колодязя, для виділення підтипів – форма похоронної камери. Варіанти враховують конструктивні особливості оформлення входу в похоронну камеру. Група Т-образних катакомб щодо нечисленна і в межах вибірки представлена 20 похованнями (близько 16%). У 11 курганах поховання цієї групи були основними, в 5 випадках супроводжувалися суцільними досипанням курганних насипів. У двох курганах зафіксовано їх впускне положення при основних катакомбних похованнях в ямах

(Гусарівка 2/2; Шуркових Поле 3/3-5). В одному випадку курган був зведений над одночасними Т-образної та Н-подібної катакомбами. У групі Т-образних катакомб найбільш стійкими виявляються поєднання прямокутного в плані вхідного колодязя і овальної або округло-грушевидної в плані похоронної камери, нерідко плавиграфічески накладаються один на одного (типи ТІ-2-В, ТІ-2-В, ТІ-4 В- 10 поховань), і овальних в плані вхідного колодязя і похоронної камери (7 поховань). У двох випадках у камеру вів вузький щельовидний лаз в простінку (тип Т-ІІ-2-А), в інших камера і колодязь з'єднувалися безпосередньо, з можливим плавиграфіческим накладенням, арочним, рідше – щілиновидним входом (типи Т-ІІ-2-Б, Т-ІІ-2-В). У трьох похованнях вхідний колодязь мав удлинено-трапецієвидну в плані форму і соєдівялея з овальної в плані камерою щілиновидним лазом в простінку (тип Т-ІІІ-2-А) або арочним входом (тип Т-ІІІ-2-Б). Стінки колодязів завжди стрімкі, камери, як равіло, мають купольное оформлення зводу. У дев'яти катакомбах характеризується групи зафіксовані залишки закладів похоронних камер з обрубків колод або плах. Заслугує на увагу пристрій застави похоронної камери в основному похованні 1 кургану № 3 групи Колесниківка-П: вхід в похоронну камеру був закритий встановленими вертикально обрубками чотирьох товстих сучкуватою колод, на які зверху горизонтально покладені два таких же обрубка, а час, що залишився вільним простір щільно забутовано великими шматками обпаленої глини [46, с. 61-62].

Основна маса донецьких катакомб в лісостеповому регіоні характеризується паралельним поєднанням подовжніх осей вхідних колодязів і похоронних камер (група Н-образних), які могли мати різну форму і утворювати різні поєднання. Найбільш поширені конструкції з прямокутного в плані вхідного колодязя і овальної в плані похоронної камери (тип Н-І-2-Б (В) – 49 поховань) і овальних в плані колодязя і камери (тип Н-ІІ-2-Б (В) – 19 поховань). Інші можливі поєднання в цілому нечисленні і загальної картини істотно не змінюють. Стратиграфічні дані переконливо свідчать про співіснування різних

типів Н-образних катакомб. Створюється враження, що незвичайність поховальної споруди, відступ від прийнятого стандарту покликані були виділити поховання із загальної маси, підкреслити його неординарний характер. Переважаючими є Т-видні і Н-видні катакомби з вхідний шахтою в формі короткого прямокутника або квадрата. Вхідні шахти нерідко мають сходинки або заплечики у дна. Для пізнього періоду найбільш характерні катакомби з круглої або овальної шахтою. Вхід в катакомбу закривався камінням, зрідка стелами (ранній період), деревом або дерном [46, с. 63].

Крім катакомб, відомі поховання в прямокутних ямах, в тому числі з заплечиками [94; 95; 96, с. 358-370]. Для аналізу ямних поховань катакомбного типу Східної України взята група з 24 поховань, виявлених в 19 курганах. Для узагальнень використані поховання даного типу, в різні роки отримані в межах Луганської, Донецької та Харківської областей України. З 24 тільки 10 поховань виявлено на лівобережжі Сіверського Дінця, тоді як правобережжі дало 14 даних поховальних комплексів. Примітно, що в лівобережній частині Подонцовья велика частина відомих поховань виявилася прив'язана до двох курганним могильникам: Ніжнебараніковському (3 випадки) і Лимаревський (2 випадки). Поодинокі поховання краще представлені на правому березі Сіверського Дінця, хоча в Олександрівському могильнику (найбільшому за кількістю поховань) було розкопано відразу п'ять катакомбних поховань в ямах. Таким чином, половина похоронних старожитностей даної групи (12 комплексів) прив'язана до трьох курганних могильників [95].

Камери й долівки катакомб та ям мали деякі додаткові деталі оформлення. Так, у 56 похованнях відзначені органічні підстилки під кістяками, в 65 – була присутня червона охра у вигляді суцільних або локальних підсипок або сформованих шматків геометричних обрисів, в 12 – підсипання шматочків крейди або дробленого вапняку. У 28 катакомбах збереглися сліди вапняних побелок внутрішньої поверхні похоронних камер, в одиничних випадках вапняна

побілка зафіксована на зовнішній стороні дерев'яних закладів (Ново-Платоновка 3/3). Майже в кожному п'ятому (близько 19% вибірки) похованні були присутні продукти горіння – деревне вугілля або зола [46; 49; 56].

2.3. Рештки небіжчика

У катакомбі зазвичай знаходиться один похований, що лежить в скорченому положенні, на правому боці з витягнутою правою рукою і злегка зігнутою лівою, повернутий обличчям до входу. Однак нерідкі колективні поховання, що містять від двох-трьох до семи одночасно похованих. Зрідка трапляються кенотафи.

Типовим слід визнати положення похованого скорченому на правому боці, обличчям до виходу з погребальної камери. Ступінь скорченому переважно слабка або середня: ноги зігнуті в тазостегнових зчленуваннях частіше під тупим кутом, кут в колінах в діапазоні від гострого до тупого. Руки протягнуті вниз, до колін підігнутих ніг, іноді кисті затиснуті між стегновими кістками. У 11 випадках зафіксовано позиція похованих скорченому на спині: ноги, спочатку зігнуті в колінах і поставлені вертикально, впали кутом в одну сторону або розпалися ромбом, руки протягнуті уздовж тулуба. Кістяки в такій позиції зустрінуті в похованнях в ґрунтових ямах (Валаклея 2/6), в Т-образних (Червона Гусарівка-А 5/3-а) і Н-образних катакомбах (Ново-Платоновка 2/7, Колесниківка-П 3/3). Суворої хронологічній послідовності в переході від колишньої, древнямної, обрядовості до домінуючої в катакомбах позиції небіжчиків скорченому на правому боці не спостерігається: в кургані N 23 групи Колесниківка-2 поховання 2 з скорченим на спині кістяком було впущено в насип, зведену над похованням 1, в якому небіжчик перебував в характерній позиції слабоскорченно на правому боці [46, с. 75].

Іноді в похоронних камерах були присутні останки кількох похованих. У подвійних похованнях це могли бути кістяки дорослих суб'єктів (чоловіки і

жінки); укладених паралельно в однаковій позиції (Вербівка 5/4, Червона Гусарівка-А 5/3-а) або кістяки дорослого і підлітка (Піски Радківські 1/22). В поодиноких випадках зустрічається «дзеркальна», позиція похованих, в якій кістяки розташовуються скорченно на правому і лівому боці, обличчями один до одного. У нечисленних потрійних похованнях зафіксовані кістяки дорослого і двох дітей (Вербівка 9/6), двох дорослих і дитини (Шуркине Поле 3 / 3-5), трьох дорослих суб'єктів (Шуркових Поле 4 / 7-9). У всіх випадках один з кістяків перебував або в ногах, або в головах основних похованих, покладених в центральній частині камери [46, с. 78-79].

В обмежених межах практикувався спосіб поховання неповних кістяків (часткові або частинні поховання по В. І. Мельнику). У похованні 4/2 групи Залиман-2 в північній частині щелевидної камери були розчищені стегнові кістки людини, що лежали паралельно і перекриті зверху маломілковою кісткою лівої ноги; в районі колінних суглобів проележена дрібне пляма червоної охри. Розташування кісток як би імітує положення кінцівок при звичайній позиції скорченому на правому боці, головою в південному напрямку. Розміри камери (висота 0,28 м від рівня підлоги, ширина 0,6 м) з самого початку не були розраховані на приміщення всього тіла небіжчика. Поховання нижніх кінцівок людини, загорнутих в луб і покритих зверху очеретом, було виявлено В. А. Городцовим в катакомбному похованні 15/3 у хут. Кам'янка. Унікальна ситуація проележена в кургані М 7 у с. Борщівка на Севереком Дінці, насипаного над двома синхронними похованнями в Т-образних катакомбах. У похованні 1, займав центральне місце на подкургаїно́й майданчику, на органічній підстилці перебувала верхня половина тулуба людини, покладеного на правому боці головою на схід. У похованні 2, планіграфічески зміщеному в півдня-східний сектор підкурганних майданчики, також на органічній підстилці лежали кістки нижніх кінцівок людини, розташування яких дає підставу припускати

імітацію позиції скорченому на правому боці головою на схід. На місці відсутнього черепа були укладені кістки вівці [46, с. 54-55].

Орієнтування похованих різна і залежить від місця розташування поховання в кургані. оскільки більшість поховань раннього і середнього періодів влаштовані на краю курганів, то переважає орієнтування головою на півдня схід, південь, півдня-захід, захід. Навпаки, у поховань пізнього періоду панівною є орієнтація на захід, півночі захід, північ. У донецьких похованнях за обрядом інгумації переважає орієнтування небіжчиків головою в південному напрямку, з можливими сезонними відхиленнями на захід або схід. З цього напрямку були укладені кістяки з 76 погребених (близько 60% вибірки). У 10 випадках поховані лежали головою на північ. У 23 похованнях зафіксована широтна орієнтування кістяків (з них 16 – головою на схід). Слід зазначити, що особливо строго південна орієнтування дотримувалася в основних похованнях (30 випадків або близько 70% всіх основних поховань). Загальна тенденція до орієнтування небіжчика головою на південь нерідко призводила до того, що камери впускних поховань могли бути звернені до вершини кургану або його периферії [46, с. 74].

На особливу увагу заслуговують нечисленні донецькі поховання за обрядом кремації. В основному похованні кургану N2 5 групи Колесвіковка-II, в Т-образної катакомбі, в центральній частині похоронної камери на органічній підстилці з підсипанням порошку червоної охри і шматочків крейди знаходиться фрагменти черепа людини зі слідами перебування у вогні. У північній стіни камери на великому фрагменті неорнаментірованого ліпної посудини виявлені залишки кремації - уламки кальцинованих людських кісток і деревне вугілля. Останки кре: мірованзого небіжчика виявлені також в кургані біля с. Покровське на території Донецької області. У похоронній камері катакомби розчищені фрагменти обвуглене людського черепа, укладені на плямі червоної охри. Уламки кальцинованих кісток людини і деревні угольокі присутні в ґрунті заповнення вхідного колодязя. Звертають на себе увагу подібні елементи

ритуалу: в обох випадках спалення було вироблено на стороні і в могилу поміщені лише обвуглені фрагменти черепів, зазнавши центральне місце в похоронних камерах і супроводжувалися супутніми атрибутами похоронної церемонії - органічними підстилками, підсипку охри, крейди і речовим інвентарем. У той же час, останкам кремують тел разом з продуктами похоронного багаття відводилася роль лише одного аз елементів ритуалу. Погребення за обрядом кремації спорадично зустрічаються практично на всій території катакомбної культурної області: в Передкавказзя, Північному Приазов'ї, Середньому Подон'ю і Північному Причорномор'ї. Відомі також поховання з частково кремували небіжчиками. У басейні середньої течії Сіверського Дінця обвуглені кістяки виявлені в катакомбах у хут. Верхній Степок і у с. Івано-Дар'ївка [46].

Відомі й символічні поховання – кенотафи, які по провідним обрядовим ознаками можуть бути розділені на два основних типи: тип 1 – з вираженою похоронної конструкцією і слідами ритуальних дій; тип 2 – з вираженою похоронної конструкцією, слідами ритуальних дій і супроводжуваним інвентарем. Кенотафи типу 1 часто бувають основними підкурганних насипами, похоронні конструкції представлені переважно Т-образними катакомбами з залишками дерев'яних закладів похоронних камер. У камерах присутні органічні підстилки, підсипання червоної охри, крейди, продуктів горіння (Ново-Платоновка 3/3, Гракове 3/1-2, Ульявówka 1/1). Кенотафи типу 2 частіше впущені в насипу курганів попереднього часу і являють собою Н-образні катакомби, іноді з залишками дерев'яних закладів похоронних камер. У камерах відзначені органічні підстилки, вапняні побілки, підсипання охри або крейди. Супроводжуючий інвентар складають ліпні судини або жаровні з великих фрагментів (Довгалівка 2/2, Ставіславка 9/1, Кравцівка 1/2) [46, с. 55].

2.4. Поховальний супровід

Характерною рисою донецько-донських поховань можна вважати їх виражену інвентарний. Супроводжуючий інвентар присутнє у 83% комплексів і був представлений керамікою (92 поховання), виробами з кольорових металів (26 поховань), каменю або кременю (16 поховань), кістки або рогу (9 поховань). У розташуванні інвентарю по відношенні до останків погребеного простежуються певні закономірності: глиняний посуд, як правило, перебувала в районі черепа, в його лобової або тім'яної частини. При наявності в могилі кілька судин один міг бути поставлений під ногами – на рівні колінних суглобів або біля стоп. В ногах переважно розташовувався Жаровні з великих фрагментів розбитих судин. Зазначена тенденція в розташуванні супроводжуючих кераміки зберігається в просторі похоронних камер захоронень-кенотафів. Вироби з металу, каменю або роги, атрибутируемые як предмети озброєння і інсигнії влади, зазвичай перебували перед грудьми похованого, в рідкісних випадках – біля колінних суглобів. Кістки жертвних тварин в похоронних камерах в більшості випадків розташовувався в головах або в ногах небіжчика [49, с. 38; 56, с. 348].

Майже в кожній другій моилі знаходиться жаровня з фрагмента судини, наповнена вугіллям і золою. Рідше зустрічаються спеціальні курильні. З інших речей частіше других зустрічаються бронзові ножі і чотиригранні стержні з короткою дерев'яною рукояткою. Вони знаходяться зазвичай у сусідів, в дерев'яних чашах і на кістках тварин, що дозволяє розглядати їх в поховальному обряді як столового приладу. Зустрінуті і дерев'яні ложки. У п'яти похованнях знайдені вилки-гаки. З інших предметів в похованнях часто зустрічаються прикраси і гральні кістки. Набагато рідше померлим клалі знаряддя праці: бронзові тесла, долота, стамески, кам'яні песто, розтиральник, ступи, сокири-молотки, крем'яні скребки і т. д. Тільки в одному похованні виявлено бронзовий втульчатис сокиру (Привілля), а в іншому – глиняне прясло. Слід виділити набори або окремі знаряддя ливарників та ковалів: глиняні форми для відливання

сокир (Краматорськ, Ворошиловград, с. Пришиб), льячки, ковадла, песто, абразиви. Кам'яні сокири-молотки в похованнях вкрай рідкісні: на сотні досліджених поховань відомо всього десять екземплярів [55, с. 88].

Найчастіше в донських катакомбних похованнях трапляються комплекси або окремі предмети, пов'язані з виготовленням стріл і копій (віджимники, ретушери, абразиви, крем'яні відщепи, напівфабрикати і готові вироби). Дванадцять поховань демонструють розвинені й пізні, включаючи бахмутські, донецькі катакомбні традиції: Черевковка (кург. 1, погр. 5), Жолобок (кург. 3, погр. 1, 6), Войтове III (кург. 4, погр. 10), Миколаївка (кург. 2, погр. 2), Новомиколаївка (кург. гр. 2, кург. 2, погр. 1), Орджонікідзе (кург. 3, погр. 3), Безтурботне (кург. 1, погр. 5), Ново-Платоновка (кург. 7, погр. 3), Артемівськ (кург. 1, погр. 1, кург. 2, погр. 3, кург. 4, погр. 1). Територіально дані поховання прив'язані до східноукраїнського регіону, зокрема, до басейну Сіверського Дінця, що пояснюється не тільки природними ресурсами Донбасу, але і підвищеною щільністю населення в епоху середньої бронзи – результат розширюється експлуатації місцевих мідних рудопроявів. Уніфіковані роги і бронзові отжимнікі – ретушери, стулки копалин і річкових раковин для насичення вологою отщепов і заготовок, серії кам'яних наковаленок і відбійників, жолоби піщанкові абразиви для шліфування держаків, склад крем'яних знарядь і стандартизація готової високоякісної продукції – крем'яних наконечників характеризують функціонування значної кількості пристосувань і технічних засобів, що уособлюють поступальний процес оснащення спеціалізованими засобами спеціальних видів трудової діяльності, і є яскравим, наочним доказом широкої диференціації та спеціалізації технічних прийомів в рамках общинного виробництва і ремесла. В умовах донецько-донського катакомбного суспільства подібна спеціалізація видів роботи, заснована на поділі праці, створила реальну основу для зародження процесу вичленування зі скотарського господарства ремісничого виробництва [46; 95; 96].

2.5. Сліди ритуальних дій

Небіжчики поміщалися на матах або шкурах. В окремих похованнях вдалося простежити покривала або савани з тканини/повсти і подушки з орнаментом. Померлі часто посипалися червоною охраю або ж охра клалась у вигляді округлих грудок. Можна вважати, що в похованнях, де горщики не виявлені, їжа могла міститися в дерев'яні або шкіряні судини. Нерідко в похованнях знаходяться цілі черепа і кінцівки корів, овець, кіз, можливо вони містилися зі шкірами [56, с. 386].

У пізньокатакомбний час на Донеччині поширюється звичай поміщати до могил кістки великих тварин, черепи й кістки ніг; подібний звичай в попередніх ранньодонецьких пам'ятках практично не був відомий, знахідки кісток великих тварин тут поодинокі. Можливо стверджувати, що сенсом приміщення кісток великих тварин (бик, кінь?) в поховання позднекатакомбного часу було виконання або імітація функції тяглової сили, але не заупокійної їжі. Цей висновок ґрунтується на наступних спостереженнях. У ранньодонецьких пам'ятках заупокійна їжа представлена виключно кістками дрібної рогатої худоби (вівця, коза?), Знаходять в камері близько похованого, як правило, в ногах або у голови. Про подібну функції свідчать знахідки бронзових ножів на цих кістках (ВСХІ 2/10). Поява в масі в позднекатакомбних похованнях кісток великих тварин супроводжується і іншим принципом їх розміщення в могилі: на відміну від дрібних тварин, які розміщені в камери, кістки великих тварин розміщуються виключно в шахтах катакомб (або на заплічок ям, що те саме). Це пов'язано з істотним моментом в похоронній обрядовості: зі зміною функції шахти в порівнянні з попереднім часом, з використанням її тепер як вмістилища засобів транспортування померлого в його загробному вояж. Дійсно, в похованнях Передкавказької катакомбної культури вози містилися переважно в шахти. Подібний принцип очевидний в цей час і на Донеччині: знахідки глиняних

моделей коліс відбуваються з шахт (Вербівка 4/4, розкопки В.Ф. Клименка), вхід в камеру катакомби Войтове 6/2 (розкопки С. Н. Братченка) закритий колесом вози. Точно так же структура розміщення кісток великої худоби в похованні виразно свідчить на користь трактування їх в поховальному обряді як тяглової сили. Дійсно, розміщені в шахтах, вони тим самим передують кістяка з усією його напутньої їжею та інвентарем. Деревне заслін в камеру в цей час часто представляє специфічну конструкцію: до вертикально стоїть плаху прикладена поперечно лежить вгорі або внизу довга плаха, що, можливо, імітує борт вози; кістки тварин при цьому прикладені або буквально лежать на цих плахах. З'являється звичай поміщати жаровні з вугіллям також в шахти, що в сукупності з розташованими тут кістками великих тварин за складом близько до т. Зв. жертвенникам Передкавказької катакомбної культури, що виконував в ритуалі, мабуть, подібну функцію транспортування. Про подібну ролі вогню відомо з етнографічних джерел, про те ж, мабуть, свідчать і знахідки в цих жертвенниках глиняних моделей візків. Таким чином використання кісток великих тварин в поховальному обряді в позднекатакомбное час є відображенням насамперед різке зростання їх мобільності, рухливості степових скотарів. Такий висновок, мабуть, прямо протилежний імовірним висновкам при вивченні кісткових залишків на поселеннях, де поява великої кількості кісток великої худоби після переважання дрібного свідчило б про обмеження рухливості населення в цей час, його більшою мірою осілості [46, с. 87].

Таким чином, донецько-донські курганні могильники характеризуються стійким набором провідних культуруотворюючих елементів поховальної обрядовості: підкурганних похованнями за обрядом ингумации, абсолютним переважанням катакомбних поховальних споруд, положенням похованих скорченому на правому боці в позиції "вершника", головою переважно в південному секторі горизонту, інвентарією поховань, розповсюдженістю органічних підстилок і підсипок порошку червоної вохри під кістяками,

наявністю кісток жертовних тварин у вхідних колодязях або похоронних камерах катакомб. Ці ж риси формують загальний вигляд масиву катакомбних поховань басейну середньої та нижньої течії Сіверського Дінця і Нижньої Донщини, тобто основної території поширення пам'яток донський (донецьк-донський) культури басейну Великого Дона. У той же час, в досліджуваному регіоні відсутня скільки-небудь виражений горизонт раннекатакомбних поховань синкретичного характеру, з комплексним проявом елементів древнямной похоронній обрядовості. Окремі риси обряду, які тлумачаться в нашому випадку як "пережиткові" (позиція кістяків скорченому на спині, широтная орієнтування, прісутствіє архаїчних категорій або типів супроводжуючого інвентарю), проявляються в ослабленому, опосередкованому вигляді і зазвичай поєднуються з чисто катакомбними ознаками.

Розділ 3

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

3.1. Керамічний посуд

Одним зі загальноприйнятих маркерів культур катакомбної області є кераміка. Керамічний посуд донської (донецько-донської) катакомбної культури в цьому сенсі виступає яскравим аргументом на користь зазначеного твердження.

Донецька кераміка має низку стійких технологічних характеристик, що зберігаються на всьому протязі розвитку культури. Посуд виготовлялася з щільної глини з відстаючим домішками піску, шамоту і органічними включеннями. В поодиноких випадках фіксується додавання подрібненої черепашки, дресви і кровавика. Випал переважно вогнищевої, поверхневий: черепок в зламі, як правило, двошаровий. Техніка ліплення ручна, методом донно-ємнісного начину, із застосуванням кругового наліпу. Колір поверхні в широкий колірній гамі від темно-сірого і чорного до пісочно-жовтого, нерідко з великими вугільними плямами нагару по віночку і в придонному частини. Зовнішня поверхня вирівнювався зубчастим знаряддям, залишає полосчатие сліди або ретельно затиралася. Деякі судини відрізняє подлощенная поверхню. Зустрічається кераміка, яка не була у використанні і виготовлена, ймовірно, спеціально для похоронної церемонії. Вона виліплена та плохо отмученной глиняної маси або глиняно-земляної суміші, має розтріскану при висушуванні поверхню, неякісно обпечена, орнамент нанесений недбало. Керамічний комплекс донецької культури характеризується існувати і різними поєднаннями судин I, II, III і V груп. Найбільш поширені були високі короткогордие судини (група I, підгрупи Б), які були присутні в 47 похоронних комплексах. Вони представлені як цілими формами, так і великими фрагментами, що використовувалися в якості жаровень. Чисельно переважають судини типу 1 (ІБ-

1). Вони орнаментовані виключно в поглибленій техніці, відбитками тасьми, шнура, гребенчатого або зубчастого штампів, нігтьовими вдавленнями і пальцевими защипами. Як провідну тенденцію в орнаментациї судин цього типу можна відзначити розташування орнаменту у верхній половині Тулова, під віночком і у верхній частині плічок. Композиції нескладні і часто зводяться до паралельних ліній відбитків різних штампів, іноді обрамленим пасками похилих кийових насічок, вдавлених спірального або зубчастого штампів, нігтьових вдавлених і пальцевих защипов. В деяких випадках орнамент має двозонне розташування: по віночку і верхньої частини плічок і в придонному частини, але відрізняється тієї ж композиційної простотою. Частина посудин позбавлена орнаменту або орнамент зводиться до пальцевим защипами по краю віночка. Слід зазначити, що саме на судинах цього типу відзначено неякісне лощіння зовнішньої поверхні. В судинах типу найбільш виразно проявляються архаїчні риси, висхідні до традицій древнямной гончарства – потовщені і прим'яті пальцевими вдавленнями краю віночків, уступчікі при переході шийки в плечики, яйцеподібні обриси Тулова, суцільна орнаментация поверхні. Відомі випадки, коли подібні судини поєднувалися в одному комплексі з округлодонними судинами древнямной типу [46, с. 90-91].

Менш поширені були високі короткогорліє судини типу 2 (ІБ-2), крім особливостей профілювання, що відрізнялися більш наочною і складною в композиційному плані орнаментацией. Характерні виконані в поглибленій техніці паралельні лінії по віночку і опущені на плечики трикутники або подпрямоугольной фестони, нерідко обрамлені вдавленнями різних штампів або нігтьовими вдавленнями. На посудинах цього типу орнамент іноді покриває всю поверхню, утворюючи багатозонні горизонтальное композиції, розділені бордюрними пасками нігтьових вдавлених. Щодо нечисленні низькі короткогорліє судини підгрупи А. Чаші (ІА -1) мають, як правило, старанно заглаженність зовнішню поверхню і ошатну, складну в композиційному

відношенні орнаментацию. Основний орнаментальний фриз розташовується на тулове і включає концентрично-кругові, подтреугольные, ромбовидні композиції, що доповнюються спрощеними орнаментальними поясами по віночку і в придонному частини. Переважно у вигляді великих фрагментів, які виконували функції жаровень, в похоронних комплексах зустрічаються судини типу 3 (ІА-3). Вони в більшості випадків неорнаментіровані, мають добре загаженну поверхню, іноді з виразними слідами гребенчатой обробки. На одному екземплярі зустрінуто рельєфна орнаментация у вигляді великих парних "перлин", виконаних вдавненнями пальця у верхній частині плічок. Слід зазначити, що судини цього типу відрізняються значними розмірами [46, с. 92].

Невід'ємну частину донецького керамічного комплексу складають судини групи II – високогорлі, які були присутні в 27 похованнях. Всупереч поширеній думці про відносну рідкості кубків (ПБ-1), вони зустрінуті в 14 похоронних комплексах. Кубки як особливий вид столового посуду олічається вишуканість форми, ретельна обробка поверхні і, головним чином, композиційна складність орнаментации, що виконується в поглибленій техніці. Орнамент наносився відбитком тасьми, шнура, мотузочки, рідше – гребінчатого штампа і доповнявся такими другорядними елементами: вдавнення спірального штампа, похилі і вертикальні паличні насічки, вдавнення м'якоті пальця, які виконували функції декоративного обрамлення. Орнамент в більшості випадків покривав всю зовнішню поверхню і распелагалея трьома, рідше – двома зонами. Верхній орнаментальний фриз знаходився на віночку і, як правило, складався з паралельних горизонтальних ліній, часто розділених рядами похилих кийових насічок або вдавнений різноманітних штампів. Основна композиційна схема (ймовірно, мала певну семантичне навантаження) розташовувалася на тулове і часто полягала в системі вписаних один в одного концентричних кіл, доповнених другорядними фігурами і елементами. Третя орнаментальна зона перебувала в придонному частини і, як і верхній фриз, виконувала функцію периферійного

обрамлення основної композиції. Як спрощену схему концентрічески- кругових композицій можна розглядати зустрічаються на окремих екземплярах кубків опущені на плечики багаторядні напівкруглі фестони [46, с. 92-93; 101, с. 55-56].

У поховальних комплексах кубки нерідко поєднуються з більш численними сосудамікринками (тип ПБ-2). Орнаментація глечиків відрізняється відомою стабільністю композицій і їх переважно двозонним розташуванням. Як і на кубках, верхній орнаментальний фриз знаходився на Венчі: ке і складався з паралельних горизонтальних ліній, ускладнених другорядними елементами декору - кийовими насічками, нігтьовими вдавленнями, відбитками спірального штампа. Основну функцію в орнаментації виконували композиції, розташовані на плічках, - опущені вниз напівкруглі, півовальні або подпрямоугольной фігури, виконані в поглибленої техніці відбитками тасьми, шнура, мотузочки, гребенчатого або зубчастого штампів. На окремих примірниках: зустрічаються концентрично-кругові композиції, характерні для кубків, або сюжети індивідуального виконання [46; 101].

Також нечисленні судини групи III – банкові, в матеріалах лісостепових донецьких пам'яток представлені трьома екземплярами. Два з них, які стосуються підгруп А і Б, неорнаментіровані, зі слідами обробки поверхні зубчастим знаряддям. Третій, виділений в варіант "а" підгрупи А, має Парво ручки-налени під віночком, забезпечені вертикальними отворами. У верхній частині Тулова він орнаментований паралельними лініями відбитків шнура.

У донецьких похованнях виявлені судини групи V – курушки, що відносяться до спеціалізовано-культовому увазі кераміки, який не має побутового застосування. Відомі екземпляри типу 1 відрізняє святкове орнаментація, що покриває всю поверхню. Орнаментовані також верхній край бортика. Орнаментальні композиції включають паралельні лінії відбитків тасьми, обрамлені або розділені відбитками зубчастого, трикутного або спірального штампів. Єдина курильниця типу 2 прикрашена під віночком

коротким пояском кийових насічок, що утворюють горизонтальну ялинку [46, 100-101; 101, с. 60-65, табл. 7].

3.2. Металеві вироби

Асортимент виробів з кольорових металів в донецьких комплексах порівняно обмежений і представлений предметами озброєння, знаряддями виробничо-побутового призначення та прикрасами.

З металевих знарядь велику серію становлять лише черешкові ножі і чотиригранні стержні. Переважають ножі з довгим листоподібним, трикутним або п'ятикутним клинком (розширеним у верхній частині). Менша частина ножів має широкий трикутний або листоподібний клинок. У пізній період поширюються ножі з різко розширеної пламевідної верхньою частиною, часто з упором в підставі клинка. Серед інших категорій бронзових знарядь відзначимо короткі клиновидні тесла, жолоби долота, вузькі стамески, вилки-гаки, втульчасту сокиру. Про форми сокир можна судити і по ливарним формам [46; 56].

Виділяється серія виразних пізньодонецьких захоронень, що супроводжувалися непересічним багатим приданим, зокрема рідкісним металевим реманентом [55]. До таких знарядь відносяться пласкі тесла-сокири, хоча їх знахідки в поховань трапляються дещо частіше за долота и втульчаті сокири. Звичай супроводження небіжчика цим знаряддям, як и бронзовим ножем и стрижнем, долотом и втульчатие Сокира має глибокі традиції на Кавказі, у Передкавказзі, Донщині, Сіверськадонеччині и Поволжі-ріураллі. Короткі зразки тесел-сокира знані вже з поховань пізнього енеоліту-ранньої бронзи та ямних пам'ятках, більш довгі поширені в катакомбних північнокавказьких, відомі у бабінському комплексі.

Не часто трапляються в похованнях і втульчасті гаки. Загалом відомо вісім таких знахідок у катакомбних комплексах Сіверськодонецчини з початку їх

дослідження наприкінці минулого сторіччя. Вони походять з таких поховань: Кам'янка, 15/3, Новомикільське, 1/5, Фрунзе, 3/2, Миколаївка I 5/21, Піонерське, 8/5, 9/1, Нижня Бараниківка, 5/9, Біловодськ 6/2. Найбільшого поширення гаки набувають у пізній катакомбний період. Їх знахідки в катакомбному ареалі зосереджені на Східному Маничі і прилеглих теренах Ставронілля 17 екземплярів. На другому місці стоїть Сіверськодонецчина з Середньою Донщиною (межиріччя Волги-Хопра) – 6 екземплярів цього періоду, а з усього 10 екземплярів. Нам невідомі досі їх знахідки на Нижній Донщині, у Кубанському Надазов'ї та верхів'ях Кубані, тобто регіонах, де в останні десятиліття провадилися масштабні дослідження на новобудовах, в масі є неопублікованими [55, с. 75-76].

Ще рідкіснішими є втульчаті сокири, відомі лише у чотирьох похованнях: Привілля 11/8, Біловодськ 6/2, 6/9 Сватове. Вони характеризуються короткою, випнутою втулкою, слабким вигином клина, що розширюється до леза. Загальна довжина їх 13-15 см, ширина леза 5,4-7,3 см. Втулка діаметром близько 3,2-3,4 см трьох видів: строго кругла, округло-багатогранна та овальна розміром 3, 1 x 3,4 см. Форма останніх двох видів сприяла кращому утриманню знаряддя на держаку, запобігаючи обертанню, як це буває при круглій втулці. За рештками деревини встановлюється довжина держаків: близько 40-65 см. Більшість наведених сокир відносяться до колонтаївського типу [55, с. 79-80].

Наведені унікальні комплекси з бронзовими знаряддями – важливі пам'ятки місцевої бронзової індустрії. Те, що вони трапилися саме на Сіверськодонецчині, не випадково. Адже тут знайдено найбільше ливарних форм з матрицями втульчастих сокир, а за зустрічаємистю у похованнях бронзових ножів для раннього і для наступних періодів (27%) цей регіон переважає всі інші у катакомбній області. В останньому, певно, віддзеркалева краща забезпеченність місцевого населення металом, аніж у сусідів – навіть у безпосередніх родичів з Нижньої Донщини зустрічаємисть ножів у ранній період

9%, а у культурно і етнічно віддалених – відповідно 3,2% (Північне Надазов'я) [55, с. 85-90].

З прикрас найбільш численні бронзові скроневі кільця в півтора або в два з половиною обороту, спіралі, кільця, діжкоподібне й біконічне намисто, різні підвіски, медальйони з вушком. Зустрінуті кільця зі срібла з зімкнутими кінцями, бронзові посохоподібні шпильки.

3.3. Вироби з каменю

Кам'яні знаряддя представлені кількома свердління сокирами-молотками і прив'язними молотами, товкачами, розтиральник, ступами, ковадлами, точільніками, пісковиковими абразивами, серед яких примітні особливо часто зустрічаються парні форми з жолобками. З каменю виготовлялися також навершя булав круглої і грушоподібної форми.

Кам'яні сокири – рідкісна категорія знахідок в донецьких комплексах. У катакомном похованні кургану М 3 у хутора Черевков в околицях м Ізюм знайдений масивний короткообушковий сокиру з круглим конічним отерстієм для рукояті. В межах донецького ареалу в східноукраїнської лісостепу відомі випадкові знахідки подібних топоров. Один такий сокиру походить з с. Руська Лозова неподалік від м Харків. Масивні короткообушкові кам'яні сокири відомі в донецьких комплексах Нижнього Подоння. Л. С. Клейн відзначив спряженість сокир цього типу саме з похованнями донецької катакомбної культури [46, с. 85].

Кам'яні навершники булав представлені трьома основними типами виробів, що походять з похоронних комплексів і відомими по випадковим знахідкам в межах донецького ареалу.

Тип 1 – навершя кулястої форми з конічним в перерізі отвором для рукояті. Шаровидне навершя з сірого з прожилками полірованого мармуру входило до складу інвентарю донецького поховання в кургані № 2 у с. Велика Комишуваха.

Аналогічне мармурове навершя відбувається зі зруйнованого поховання в Кубаєва могилі у с. Шелаєва на лівому березі р. Оскол.

Тип 2 – навершя грушоподібної форми з поздовжнім конічним в перерізі отвором для рукояті. Навершя цього типу знайдено в донецькому похованні (8/2) у с. Вербівка на правобережжі Северекого Дінця.

Тип 3 – навершя подовальної в плані, дугоподібною в поздовжньому перетині форми з конічним отвором для рукояті. Лезо і обух оформлені у вигляді овальних, трохи опуклих майданчиків в поперечній площині. Представлені єдиною знахідкою в околицях с. Сенькове на правобережжі р. Оскол. Виготовлені з полірованого плямистого кавказького мармуру. Типологічно близьке виріб з нефелина знайдено у с. Червоне в Донецькій області. Навершя цього типу добре відомі в пам'ятниках першого етапу северакавказької культури [46, с. 86-88].

Пращові камені представлені єдиним екземпляром кулястої форми з донецького поховання 3/7 у с. Шпаківка на Севереком Дінці. Виготовлені з кристалічною породи каменю.

Зернотерка – являє собою подквадратну в плані, подпрямоугольної в поздовжньому перетині (15,5X15X5 см) плиту з дрібнозернистого шаруватого пісковика з незначно увігнутою робочою поверхністю. Чи не виключено культове призначення виробу, на що вказують сліди червоної вохри на зовнішній поверхні.

Бруски – мають вигляд подовжено-прямоугольних плиток з дрібнозернистих порід піщаника або зі сланцю, з рівною робочою поверхнею інервно оббитими або округленими бічними гранями.

Випростувачі древків стріл надійно засвідчені в лісостепових донецьких комплексах. Вісім випрямлячів були знайдені В. А. Городцовим в катакомбних похованнях у хут. Черевков і у с. Шпаківка в околицях м. Ізюм. Вироби з кременю в донецьких пам'ятниках представлені предметами озброєння, знаряддями праці

і функціонально не атрибутіруемими сколами і відщепи різноманітних обрисів і розмірів. Наконечники списів мають иволистную форму, іноді з наміченим округленим держакіом, довжиною 13-16 см. Про знахідку подіобного кремінного наконечника в донецькому похованні кургану N2 5 у с. Кам'янка згадує В.О. Городцов [46, с. 90].

Кременеві вироби. Наконечники дротика листоподібною форми, довжиною 7,8 см, виявлений в донецькому (1/5) похованні у с. Безтурботне на Оскольський правобережжі. Є підстави вважати, що крем'яні вироби, атрибутіруемые як наконечники копії і дротиків, могли мати поліфункціональне призначення і використовуватися також як ножів або кинджалів.

Наконечники стріл в більшості випадків були присутні в складі супроводжуючого інвентарю соціально неординарних донецьких поховань представників військової знаті і сакральних професій. У похованні 1/5 у хут. Черевков крем'яні наконечники стріл знаходилися в комплексі з кам'яними випрямлячами держаків, точильний брусками і великою кількістю отщепав; в основному похованні кургану Червона Могила у с. Веселе – в комплексі з кремінним іакієчііком списи, в кургані Кубаева Могила – в комплексі з бронзовими ножем і шилом і кам'яним кулястим павершнем булави. Всі відомі наконечники подтреугольной в плані форми, з більш-менш вираженими виїмками в підставі. З донецьких поховальних комплексів відбуваються також ножевидні пластини і масивний різак з виділеним коротким держакіом і трикутним в плані лезом, підробити ретушшю [46, с. 102; 56, с. 385].

3.4. Дерев'яні вироби

Дерев'яні чаші, таці. Серед дерев'яних виробів особливо відзначімо посуд, зокрема чаші-миски, что походять з трьох катакомб у могилі біля Біловодська. Смороду Досить Великі, овальні та кругла в плане, діаметром від 28 до 30-40 см,

висота 8 см, две з виступи-вушка збоку. Краще Збережи чаша з поховання 6/2, оздоблені врізним орнаментом з двох рядів дрібних трикутників, розташованих у такий спосіб, що поміж ними утворено зигзаг. Подібний орнамент; Виконання трикутним штампом, до цієї знахідки БУВ відомий лише на катакомбного і північнокавказькому глиняному посуді, особливо Поширення в Приманіччі і Центральному Передкавказзі. Дерев'яні чаші-миски, а Інколи и Вищі Посудини, нерідко з бронзовими скобами або й платівками чи стрічками є доволі поширені у пізньокатакомбних пам'ятках, но відомі й раніше. Чималий зосередження їх спостерігається у Айдар-Деркульському межиріччі (матеріали невідані). Проти, орнаментовані зразки цього посуду трап Вперше. Добре збережені чаші, одна окута бронзовою стрічкою з орнаментом походять з поховань Нижньої Бараниківки та з Бурлацького у Північно-Східному Надазов'ї [55, с.79-80].

Такі деталі їх форми, як заокруглено-сплощене денце та бічний виступ або й держак, відбилися і на глиняному відповідного виду посуду, відомого на Сіверськадонеччині і в пониззях Дону, але найбільш розповсюдженого на півдні України (так звані інгульські чаші). З цього виходить, що у проблемі генези певних форм кераміки слід брати до уваги і посуд з інших матеріалів, які погано зберігаються. Відомі, зокрема, дерев'яні блюда з внутрішнім відділенням або на ніжках – деякі паралелі курушкам. Про наявність шкіряного посуду можуть свідчити скупчення жовтуватої маси округлої форми, подібні до вмісту глиняних посудин, та глиняні передкавказькі лійки, до яких немає відповідних вузькогорлих керамічних форм, а відтак, такі, мабуть, були зі шкіри. З урахуванням специфіки збереження матеріалів може видаватися дивним нерідка відсутність керамічних посудин навіть у похованнях з досить престижним і коштовним, зокрема, металевим приданим [55, с. 74].

Цікаві і рештки деревини прямокутної форми розміром 58x21 см при товщині 1-2 см, що містилися у голів'ї, поблизу від дерев'яної чаші (Біловодськ 6/2). Такої, а також круглої форми залишки, інколи з бортиком (не завжди

простежується), трапляються, і на них спостерігається жовтувата маса, аналогічна вмісту посудин. Ці предмети розташовані в тих же місцях, що і останні (при відсутності глиняних посудин, або поруч з ними). Безумовно, це своєрідний посуд типу таці чи блюда, що з'являється в пізньокатакомбний період (їх треба відрізняти від решток ремісничих, кременярсько-стрілочних футлярів, теж прямокутних у плані, але вужчих-не більше 10-15 см). Гарної збереженості таця розміром 65х35 см з жовтуватою масою на ній, поруч з мискою з внутрішнім відділенням, як у курушок, відкрита неподалік, у межиріччі рік Айдар і Євсуг. Подібний прямокутний виріб відомий і на Нижній Донщині – у згаданому похованні 114/2 з фрагментом амфори. У похованні 1/2 біля хут. Большой Мішкін в околицях Новочеркаська трапилася таця з бортиком, овальна чи напівдискова. Довжина близько 70-80 см. На таці містився бронзовий ніж, певно, столового призначення, а поруч, перед грудьми-животом дерев'яна чаша. В ногах, як і у біловодському похованні, стояв великий ріпчастий горщик типу "жабо". Звичай супроводження похованих розглядуваними дерев'яними посудинами, що займають визначні місця (перед грудьми-животом, обличчям та у голів'ї), набуває особливого поширення в пізньокатакомбний період в похованнях маницького типу Нижньої Донщини та Сіверськодонецчини [55, с. 90-92].

3.5. Вироби з кістки і рогу

Навершя з рогу оленя у вигляді невеликого топірця з відносно великим циліндричним отвором для рукояті. Розміри вироби та особливості матеріалу дозволяють бачити в ньому швидше приналежність скіпетра або жезла, ніж знаряддя практичного призначення. Кістяні кільця представлені двома основними типами, що мають, ймовірно, функціональні відмінності. Тип 1 - великі масивні кільця діаметром 2,5-3 см, напівкруглі або трапецієподібні в поперечному перерізі, як правило, з заполірована зовнішньою поверхнею. У

похованнях зазвичай присутні в кількості 2 примірників. Їх спряженість з залишку дерев'яних луків (Кам'янка 5 / 6-7) дозволяє припускати їх використання для натягування тятиви. Тип 2 -кільця діаметром 1,5-2,5 см з поперечних спилов трубчастих кісток, частіше прямокутні. Краї їх нерівні після розпилювання, поверхня без слідів додаткової обробки. У похованнях присутні в кількості від 2-3 до кількох десятків штук. Не виключено використання в якості прикрас. Проколи виготовлялися з розколотих уздовж трубчастих кісток. Відомі знахідки рогових вістрів невстановленого призначення. У складі намист зустрічаються кістяні діжковидне намиста [46, с. 84].

Таким чином, наведені характеристика матеріальної культури носіїв донських (доно-донських) катакомбних традицій засвідчує, що в більшості своїй вони були притаманними решті культур катакомбної області, тобто відбивали своєрідну моду середньобронзової епохи, віддзеркалюючи також рівень тогочасних технологій виробництва і міжкультурні контакти. Лише керамічний посуд демонструє виразну культурну специфіку, яка виступає своєрідним етнографічним маркером різних угруповань катакомбної культурної області.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумок здійсненому дослідженню, можна впевнено констатувати, що запропонована С.Н. Братченком концепція донської (донецько-донської) катакомбної культури є цілком слушною і доречною. Будучи плодом багаторічних глибоких досліджень старожитностей катакомбної культурної області Східної Європи, а ширше – бронзового віку Західної Євразії, ця концепція найбільш повно і точно відбиває і узагальнює накопичений на сьогодні масив археологічних джерел і супутніх з ними даних, найбільш адекватно пояснює існуючі співвідношення між територіальними групами катакомбних пам'яток басейну Дону та суміжних теренів, виявляючи сутність і причини їхньої локальної специфіки, а водночас – демонструючи та аргументуючи їхню загальну схожість, наявність дня них спільного знаменника, який може бути поясненим з позицій спорідненості цих локальних катакомбних груп, а також їхньої спільної культурогенези.

Проведене нами комплексне зіставлення регіональних груп катакомбних пам'яток на рівні поховального обряду та категорій матеріальної культури додатково підтвердило аргументованість підходу С.Н. Братченка щодо необхідності розглядати ці локальні угруповання в рамках єдиної культури або суперкультури. Найбільшу подібність вони демонструють на рівні поховальної обрядовості та низки категорій матеріального комплексу (зброя, зброя, прикраси тощо). Відмінність між ними виразно проявляється лише на рівні керамічних комплексів, що проявляють наочну локальну специфіку й можуть розглядатися в якості культурно-етнографічних маркерів.

Таким чином, концепція С.Н. Братченка щодо введення до наукової номенклатури бронзового віку Східної Європи нової культурно-таксономічної категорії – *донської* або *донецько-донської катакомбної культури* – видається цілком аргументованою і своєчасною, оскільки вона виводить проблематику

катакомбної культурної області та катакомбної культуригенези на якісно новий рівень, розкриваючи при цьому чималі дослідницькі перспективи, що їх видатний український науковець окреслив в одній зі своїх праць, навівши ключові завдання і рекомендації своїм наступникам у справі культурно-таксономічного групування катакомбних пам'яток, зокрема обґрунтування виділених ним локальних груп донецько-донської (донської) катакомбної культури (Донські лівобережна і правобережна, Сватівська, Айдаро-Деркульська, Осколо-Краснянська, Донецько-Оскольська, Бахмутсько-Берекська, Донецько-Луганська): “На часі створення детальної класифікації з урахуванням видів орнаменту, її картографії, виокремлення знахідкових груп за зустрічаємністю типів і варіантів, а на цій основі і локальних культурних груп-варіантів з усіма їх зв'язками і переходами (спільними і специфічними ознаками) та з кількісними показниками. Тільки після цього та з прилученням інших категорій матеріалів можна будувати обґрунтовані культурно-історичні реконструкції” [58, с. 96].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Андриенко В.П., Литвиненко Р.А. Отчет о раскопках курганов у г. Угледар Донецкой обл. в 1993 г. – НА ІА НАНУ. – № 1993/140.
2. Антоненко Б.А., Бондарь Н.Н., Васильченко С.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе хоздоговорной археологической экспедиции НИС КГУ по трассе строительства II очереди канала Днепр-Донбасс в 1980 г. – НА ІА НАНУ. – № 1980/97.
3. Антоненко Б.А., Бондарь Н.Н., Васильченко С.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе хоздоговорной археологической экспедиции НИС КГУ по трассе строительства II очереди канала Днепр-Донбасс в 1981 г. – НА ІА НАНУ. – № 1981/107.
4. Антоненко Б.А., Бондарь Н.Н., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе хоздоговорной археологической экспедиции КГУ в зонах строительства ОС Ворошиловградской обл. в 1982 г. – НА ІА НАНУ. – № 1982/131.
5. Антоненко Б.А., Бондарь Н.Н., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г., Чмыхов Н.А. Археологические раскопки курганов зоне строительства Станично-Луганской ОС. – НА ІА НАНУ. – № 1983/169.
6. Антоненко Б.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе хоздоговорной археологической экспедиции КГУ в Ворошиловградской обл. – НА ІА НАНУ. – № 1984/107.
7. Антоненко Б.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции КГУ в 1985 г. – НА ІА НАНУ. – № 1985/91.
8. Антоненко Б.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции КГУ в 1986 г. – НА ІА НАНУ. – № 1986/78.

9. Антоненко Б.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции КГУ в 1987 г. – НА ІА НАНУ. – № 1987/44; 1987/106.
10. Антоненко Б.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции КГУ в 1988 г. – НА ІА НАНУ. – № 1988/200.
11. Антоненко Б.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции КГУ в 1989 г. – НА ІА НАНУ. – № 1989/153.
12. Антоненко Б.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Луганской археологической экспедиции КГУ в 1990 г. – НА ІА НАНУ. – № 1990/82.
13. Антоненко Б.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Луганской археологической экспедиции КГУ в 1991 г. – НА ІА НАНУ. – № 1991/114.
14. Братченко С.Н. Звіт про роботу Сіверсько-Донецької експедиції 1972 р. біля м. Олександрівка на Луганщині. – НА ІА НАНУ. – № 1972/33.
15. Братченко С.Н. Отчет о работе Левобережного Отряда Северско-Донецкой экспедиции в 1973 г. – НА ІА НАНУ. – № 1973/9a.
16. Братченко С.Н., Писларий И.А., Шилов Ю.А., Гершкович Я.П. Отчет второй Северско-Донецкой экспедиции об археологических исследованиях в Донецкой и Ворошиловградской обл. в 1976 г. – НА ІА НАНУ. – № 1976/96.
17. Братченко С.Н. Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 г. – НА ІА НАНУ. – № 1977/12a.
18. Братченко С.Н., Гершкович Я.П., Левченко В.Н., Смирнов А.М., Швецов М.Л., Шкарбан А.С., Кротова А.А. Отчет Донецкой экспедиции за 1978 г.: Исследование курганов в Славяносербском р-не Ворошиловградской обл. и Амвросиевском р-не Донецкой обл. – НА ІА НАНУ. – № 1978/1.
19. Братченко С.Н., Константинеску Л.Ф., Гершкович Я.П. Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1979 г. у с. Рудовка Сватовского р-на,

- Бахмутовка, Райгородка, Царевка, Деменково Новоайдарского р-на Ворошиловградской обл. – НА ІА НАНУ. – № 1979/15.
20. Братченко С.Н., Гершкович Я.П., Дубовская О.Р., Константиnescу Л.Ф., Швецов М.Л. Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1980 г. – НА ІА НАНУ. – № 1980/3.
21. Кульбака В.К. Научный отчет об исследованиях курганов у с. Калиновка Новоазовского р-на Донецкой области, в 1985 г. // Архив Маріупольського краєзнавчого музею (МКМ). № И-47 / 1985.
22. Кульбак В.К., Гнатко И.И. Отчет об исследованиях курганов в зонах новостроек у с. Калиновка Новоазовского р-на, у с. Раздольное Старобешевского р-на, у с. Камышеватого Першотравневого р-на, у с. Кондратьевка Константиновского р-на и в г. Мариуполе Донецкой области в 1989 г. // Архив МКМ. № И-13 / 1990.
23. Кульбака В.К., Гнатко И.И., Никитин В.И. Отчет об исследовании курганов в зонах новостроек у с. Приволье Луганской обл., у с. Орловское и Приморское Новоазовского района Донецкой обл., у с. Андреевка Скадовского р-на Херсонской обл. и с. Щербаки Вознесенского р-на Николаевской обл. в 1991г. – 37 с., 47 табл. – НА ІА НАНУ. – № 1991/113.
24. Кульбака В.К., Гнатко И.И. Отчет об исследованиях курганов у с. Октябрьское Добропольского р-на Донецкой обл. // НА ІД НАНУ. - № 1990/47.
25. Кульбака В.К. Отчет об исследовании кургана в западной части г. Мариуполя Донецкой области в 1993 году. // Архив МКМ.
26. Моруженко А.А., Посредников В.А., Зарайская Н.П., Привалов А.И. Раскопки курганов в зонах новостроек Донецкой обл, проведенных экспедицией Донецкого университета в 1979 г. – НА ІА НАНУ. – № 1979/89.
27. Моруженко А.А., Посредников В.А., Привалов А.И., Зарайская Н.П. Отчет об археологических раскопках курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Володарского и Тельмановского р-нов Донецкой обл. в 1980 г. – НА ІА НАНУ. – № 1980/98а.

28. Моруженко А.А., Посредников В.А., Привалов А.И., Зарайская Н.П. Археологические работы Донецкого госуниверситета в 1981 г. – НА ІА НАНУ. – № 1981/132.
29. Моруженко А.А., Посредников В.А., Привалов А.И., Зарайская Н.П. Археологические работы в зонах строительства мелиоративных систем в Донецкой обл. в 1982 г. – НА ІА НАНУ. – № 1982/143.
30. Моруженко А.А., Зарайская Н.П., Санжаров С.Н., Посредников В.А., Косиков В.А. Отчет об археологических раскопках курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Амвросиевского, Марьинского, Першотравневого и Славянского районов Донецкой обл. в 1983 г. – НА ІА НАНУ. – № 1983/50.
31. Моруженко А.А., Санжаров С.Н., Посредников В.А. Отчет об археологических исследованиях в Донецкой обл. в 1984 г. – НА ІА НАНУ. – № 1984/84.
32. Моруженко А.А., Кравец Д.П., Посредников В.А., Шаповалов Т.А., Евглевский А.В., Литвиненко Р.А. Археологические исследования курганов в Донецкой обл. – 82 с., 95 табл. – НА ІА НАНУ. – № 1988/63.
33. Моруженко А.А., Зарайская Н.П., Кравец Д.П., Литвиненко Р.А., Евглевский А.В., Шепко Л.Г. Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой обл. в 1989 г. – НА ІА НАНУ. – № 1989/52.
34. Моруженко А.А., Кравец Д.П., Литвиненко Р.А., Евглевский А.В., Зарайская Н.П., Посредников В.А. Археологические работы новостроечной экспедиции ДонГУ в 1990 г. – 93 с. – НА ІА НАНУ. – № 1990/180.
35. Писларий И.А. Отчет о работе Северско-Донецкой новостроечной экспедиции. – НА ІА НАНУ. – № 1973/9в.
36. Писларий И.А. Отчет о работе Северско-Донецкой экспедиции ІА АН УССР за 1977 г. на территории Ворошиловградской обл. – НА ІА НАНУ. – № 1977/13.
37. Писларий И.А., Дубовская О.Р. Отчет о работах Северскодонецкой экспедиции в 1978 г. – НА ІА НАНУ. – № 1978/2.

38. Писларий И.А. Отчет об исследованиях Северско-Донецкой экспедиции. Курганы у с. Суходол, г. Молодогвардейск Краснодонского р-на, сс. Чернухино, Провалье, Бирюково, Дарьино-Ермаковка Свердловского р-на Ворошиловградской обл. – НА ІА НАНУ. – № 1979/14.
39. Писларий И.А., Дубовская О.Р., Орел Р.В., Смирнов А.М., Кульбака В.К., Кравченко. Отчет об исследованиях Северскодонецкой экспедиции в 1980 г. – НА ІА НАНУ. – № 1980/14.
40. Полидович Ю.Б., Дубовская О.Р., Теребилова Е.В. Отчет о работе новостроечной археологической экспедиции Донецкого ОКМ. – 17 с. – НА ІА НАНУ. – № 1988/218.
41. Полидович Ю.Б. Отчет о работе новостроечной археологической экспедиции Донецкого ОКМ. – 20 с. – НА ІА НАНУ. – № 1989/107.
42. Санжаров С.Н., Посредников В.А. Исследования Северодонецкой экспедиции ДонГУ в 1985 г. – НА ІА НАНУ. – № 1985/35.
43. Санжаров С.Н., Бровендер Ю.М., Милица Г.Я., Прокопенко Е.А. Отчет о раскопках курганов на «Мечетном поле» в Центральном Донбассе в 1991 г. – 23 с., 15 табл. – НА ІА НАНУ. – № 1991/66.
44. Санжаров С.Н. Отчет об исследованиях археологической лаборатории “Спадщина” ВУГУ в 1996 г. – НА ІА НАНУ. – № 1996/68.
45. Санжаров С.Н. Отчет об исследованиях археологической лаборатории “Спадщина” ВУГУ в 1997 г. – НА ІА НАНУ. – № 1997/45.

Література

46. Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / С.И. Берестнев. – Харьков: ПФ Амет, 2001. – 264 с.
47. Божко Р.П., Були Т.Ю., Гашененко Н.Н. и др. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. - Мариуполь: Рената, 2008. – 2-е издание. – 426 с.

48. Болтрик Ю.В. О позднемных чертах в катакомбном погребальном обряде низовья реки Молочная / [Ю.В. Болтрик, В.Н. Левченко, Е.Е. Фиалко] // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К.: ИА НАН УССР 1991. – С. 57 – 84.
49. Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы / С.Н. Братченко. – К.: Наукова думка, 1976. – 251 с.
50. Братченко С.Н. Катакомбні та ямні матеріали з перших розкопок на Луганщині / Братченко С.Н. // Древности Северского Донца. – Вып. 4. – Луганск: Шлях, 2000. – С. 76-85.
51. Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу: У 2 ч. / Братченко С.Н. – Луганськ: Шлях, 2001. – Ч. 1. – 76 с.
52. Братченко С.Н. Могили бронзової доби в басейні р. Деркул / Братченко С.Н. // МИАВУ. – № 1. – Луганск, 2003. – С. 162-225.
53. Братченко С.Н. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н.е. та майдани / Братченко С.Н. // МДАСУ. – № 2. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – С. 65-190.
54. Братченко С.Н. Витоки орнаментатії інгульського типу / Братченко С.Н. // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С. 138-142.
55. Братченко С.Н., Санжаров С.М. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Донщини (III тис. до н. е.): монографія / НАН України, Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, Ін-т археології. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2001. – 108 с.
56. Братченко С.Н. Катакомбная культурно-историческая общность / С.Н. Братченко, О.Г. Шапошникова // Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.1. - С. 403 – 420.
57. Братченко С.Н. Катакомбне «бароко» з овами та петлями в системі орнаментатії // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців. Збірник наукових праць. – Луганськ, 2007. - № 7. С. 103 – 118.

58. Волкобой С.С. Могильник у с.Башмачка / [С.С. Волкобой, В.А. Лихачев, В.Н. Шалобулов, А.В. Андросов] // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Днепропетровск: ДНУ, 1981. – С. 45 – 60.
59. Вязьмітіна М.І. Кургани біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу “Аккермень” / [М.І. Вязьмітіна, В.А. Іллінська, С.Ф. Покровська, О.І. Тереножкін, Г.Т. Ковпаненко] // Археологічні пам’ятки УРСР. – К.: Наукова думка, 1960. – Т. VIII. – С. 22 – 135.
60. Гаврилов А.В. О значении охры в погребальном обряде археологических культур эпох палеолита-бронзы/ А.В. Гаврилов // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тезисы докладов Всесоюзного семинара. - Запорожье, 1990. - С. 12 – 14.
61. Гершкович Я.П. Макеевский курганный могильник эпохи бронзы / Я.П. Гершкович, Е.А. Шепель // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 58 – 74.
62. Гершкович Я.П. Ямные и катакомбные погребения Донецкого курганного могильника / Я.П. Гершкович, И.Л. Сердюкова // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К.: ИА НАН УССР, 1991. - С. 150 – 164.
63. Гершкович Я.П. Курганы в междуречье р. Лозовой и р. Ольховатой на Донском кряже/ Я.П. Гершкович // Древние культуры Восточной Украины (проблемы изучения и правовой охраны археологического наследия): Сб. науч. трудов. – Луганск: ВУГУ, 1996. – С. 133-167.
64. Довженко Н.Д. О традиции изображения «стоп» в погребальном обряде катакомбных культур Северного Причерноморья/ Н.Д. Довженко, О.Б. Солтыс // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К.: ИА НАН УССР, 1991. - С. 117 – 127.
65. Евдокимов Г.Л. Погребения эпохи ранней и средней бронзы Астаховского могильника/ Г.Л. Евдокимов // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К.: ИА НАН УССР, 1991. – К., 1991. – С. 187 – 213.
66. Евдокимов Г.Л. Погребение мастера-костореза из Брилевского могильника / Г.Л. Евдокимов // Проблемы изучения катакомбной культурно-

- исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье: ЗГУ, 1998. – С. 10 – 19.
67. Елизаренкова Т.Я. «Ригведа» - великое начало индийской литературы и культуры /Т.Я. Елизаренкова // Ригведа. Мандалы I – IV. – М.: Наука, 1989. – С. 425 – 543.
  68. Єрмолаєва Е. М. М. Ю. Бранденбург – дослідник археологічних пам'яток українського Приазов'я // Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25 – 26 жовтня 2003 р. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 146 – 149.
  69. Журавлев О.П. Домашние и дикие млекопитающие по костным остаткам из поселения катакомбной культуры Матвеевка-I /О.П. Журавлев// Древности степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье: ЗГУ, 1991. - № II. – С. 188
  70. Илюков Л.С. Курганы Миусского полуострова / Л.С. Илюков, Л.М. Казакова – Ростов-на-Дону: РГУ, 1988. – 168 с.
  71. Кайзер Э. Проблемы абсолютного датирования катакомбной культуры Северного Причерноморья / Э. Кайзер // Tyragetia, s.n. – Vol. III (XVIII), nr. 1. – 2009. – s. 59-70.
  72. Кияшко А.В. Некоторые вопросы генезиса и семантики катакомбного обряда эпохи средней бронзы Восточной Европы / А.В. Кияшко // Чтения посвященные 100-летию деятельности в Государственном Историческом музее В.А. Городцова: Тезисы конференции. – М.: Наука, 2003. – Ч.1. – С. 200 – 202.
  73. Клейн Л.С. Катакомбная культура или катакомбные культуры? / Л.С. Клейн // Статистико-комбинаторные методы в археологии. – М.: Наука, 1970. – 165 – 179.
  74. Клейн Л.С. Происхождение нуля, или древнейшая эволюция игры в кости между Дунаем и Индом / Л.С. Клейн// Стратум : структуры и катастрофы. Сборник символической индоевропейской истории. – СПб.: Нестор, 1997. – С. 47 – 66.

75. Клейн Л.С. Перегляд катакомбної спільноти (про дискусійну працю С.Ж. Пустовалова) / Л.С. Клейн // Археологія. – 2009. – №4. – С. 90 – 103.
76. Клименко В.Ф. Курганные древности Северского Донца / В.Ф. Клименко – Енакиево, 1997. – 320 с.
77. Ключко В.І. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я/ В.І. Ключко, С.Ж. Пустовалов// Праці центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 118 – 141.
78. Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 до Р.Х.) / В.І. Ключко. – К.: АртЕк, 2006. – 337 с.
79. Ковалева И.Ф. Исследование курганных могильников у с. Верхняя Маёвка в степном междуречье рек Орели и Самары / [И.Ф. Ковалева, С.С. Волкобой, З.П. Марина, В.А. Лихачева, В.А. Попцов] // Курганные древности степного Поднепровья (III – I тыс. до н. э.). – Днепропетровск, 1972. – С. 8 – 13.
80. Ковалева И.Ф. Курганный могильник эпохи бронзы у с. Хашево / [И.Ф. Ковалева, З.П. Марина, Н.В. Чернявская, С.В. Никитин] // Курганные древности Степного Поднепровья (III-I тыс. до н.э.). – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – Вып. 3. – С. 5 – 24.
81. Ковалева И.Ф. Раскопки курганов эпохи бронзы в Нижнем Присамарье / И.Ф. Ковалева, З.П. Марина // Курганы степного Поднепровья. – Днепропетровск: ДГУ, 1980. – С. 4 – 17.
82. Ковалева И.Ф. Раскопки курганных могильников бронзового века Среднего Приорелья / И.Ф. Ковалева, В.А. Ромашко, И.В. Чернявская, А.М. Христан // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Днепропетровск: ДГУ, 1981. – С. 19 – 44.
83. Ковалева И.Ф. Катакомбные погребения Орель-Самарского междуречья/ И.Ф. Ковалева// Древности Степного Поднепровья (III – I тыс. до н. э.). – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – С. 35 – 45.
84. Ковалева И.Ф. Могильники эпохи бронзы на р. Заплавка в Среднем Приорелье / [И.Ф. Ковалева, В.А. Ромашко, И.В. Никулкин, В.Н. Яремака]

- // Древности степного Поднепровья III – I тыс. до н. э.: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – С. 3 – 18.
85. Ковалева И.Ф. К вопросу о развитии ремесла в эпоху бронзы / И.Ф. Ковалева // Древности степного Поднепровья III – I тыс. до н. э.: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – С. 40 – 47.
  86. Ковалева И.Ф. Предстепье Левобережной Украины в катакомбное время / И.Ф. Ковалева // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тезисы докладов всесоюзного семинара. - Запорожье, 1990. - С. 22 – 24.
  87. Ковалева И.Ф. Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье / [И.Ф. Ковалева, С.Е. Мухопад, В.Н. Шалобудов] // Проблемы археологии Поднепровья: Межвузовский сборник научных трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1995. – С. 4 – 35.
  88. Ковалева И.Ф. К вопросу об идеологических представлениях катакомбных племен Поднепровья / И.Ф. Ковалева // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье: ЗГУ, 1998. – С. 19-23.
  89. Ковальова І.Ф. Дослідження курганів доби бронзи поблизу с. Кисличувата / [І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов, Д.Л. Тесленко] // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ: ДНУ, 1999. – Вип. 2. – С. 4 – 35.
  90. Ковалева И.Ф. Курганы энеолита-бронзы в криворожском течении Ингульца / [Ковалева И.Ф., Марина З.П., Ромашко В.А. и др.]. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2003. – 131 с.
  91. Коваленко О.В. Курган доби середньої – пізньої бронзи Сторожівського могильника /О.В. Коваленко, Д.П. Куштан, Р.С. Луговий // Матеріали та дослідження з археології Східної України: Збірка наук. праць. – Луганськ, 2009. – № 9. – С. 209 – 222.
  92. Корниенко П.Л. О некоторых проблемах графического изображения памятников катакомбной культуры / П.Л. Корниенко // Проблемы изучения

- катакомбной культурно-исторической общности: Тезисы докладов Всесоюзного семинара. – Запорожье: ИА НАН УССР, 1990. – С. 35 – 37.
93. Санжаров С.Н. Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья / Санжаров С.Н. – Луганск: Изд-во ВНУ, 2001. – 171 с.
94. Санжаров С.Н. О позднекатакомбных погребениях в ямах региона Северского Донца / Санжаров С.Н. // Донская археология. – 2002. – № 3-4 (16-17). – С. 17-24.
95. Санжаров С.Н. Позднекатакомбные погребения в ямах Северского Донца / Санжаров С.Н. // МДАСУ. – № 4. – Луганськ: Вид-во СУНУ, 2005. – С. 127-136.
96. Санжаров С.Н. Восточная Украина на рубеже эпох средней – поздней бронзы: монография. – Луганск: Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2010. – 488 с.
97. Санжаров С.Н., Черных Е.А. Курганные древности эпохи бронзы Привольнянской излучины Северского Донца. - Луганск: Изд-во ЛГУ им. В. Даля, 2021. - 276 с.
98. Синюк А.Т. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона / Синюк А.Т. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1983. – 192 с.
99. Синюк А.Т. Погребения ямной и катакомбной культур Первого Власовского могильника / Синюк А.Т. // Проблемы археологического изучения доно-волжской лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВГПИ, 1989. – С. 27-69.
100. Синюк А.Т. Бронзовый век бассейна Дона / Синюк А.Т. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 1996. – 351 с.
101. Смирнов А.М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце / Смирнов А.М. – М., 1996. – 182 с.

ДОДАТКИ

КАТАКОМБНАЯ КУЛЬТУРА (ОБЩНОСТЬ) И ВХОДЯЩИЕ В НЕЁ КУЛЬТУРЫ

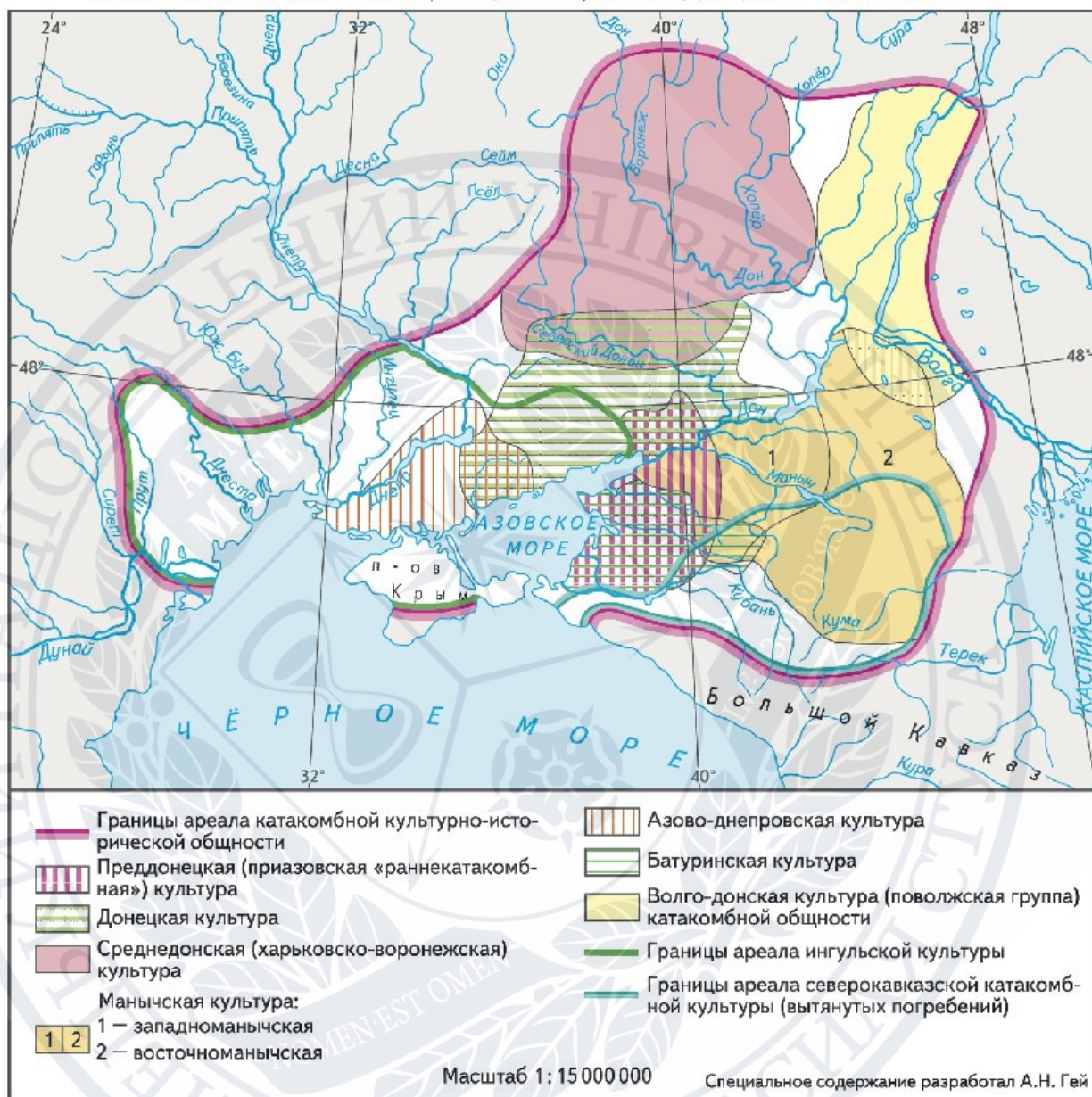

Рис. 1.1 – Мапа катакомбної культурної області (за А.М. Геєм)

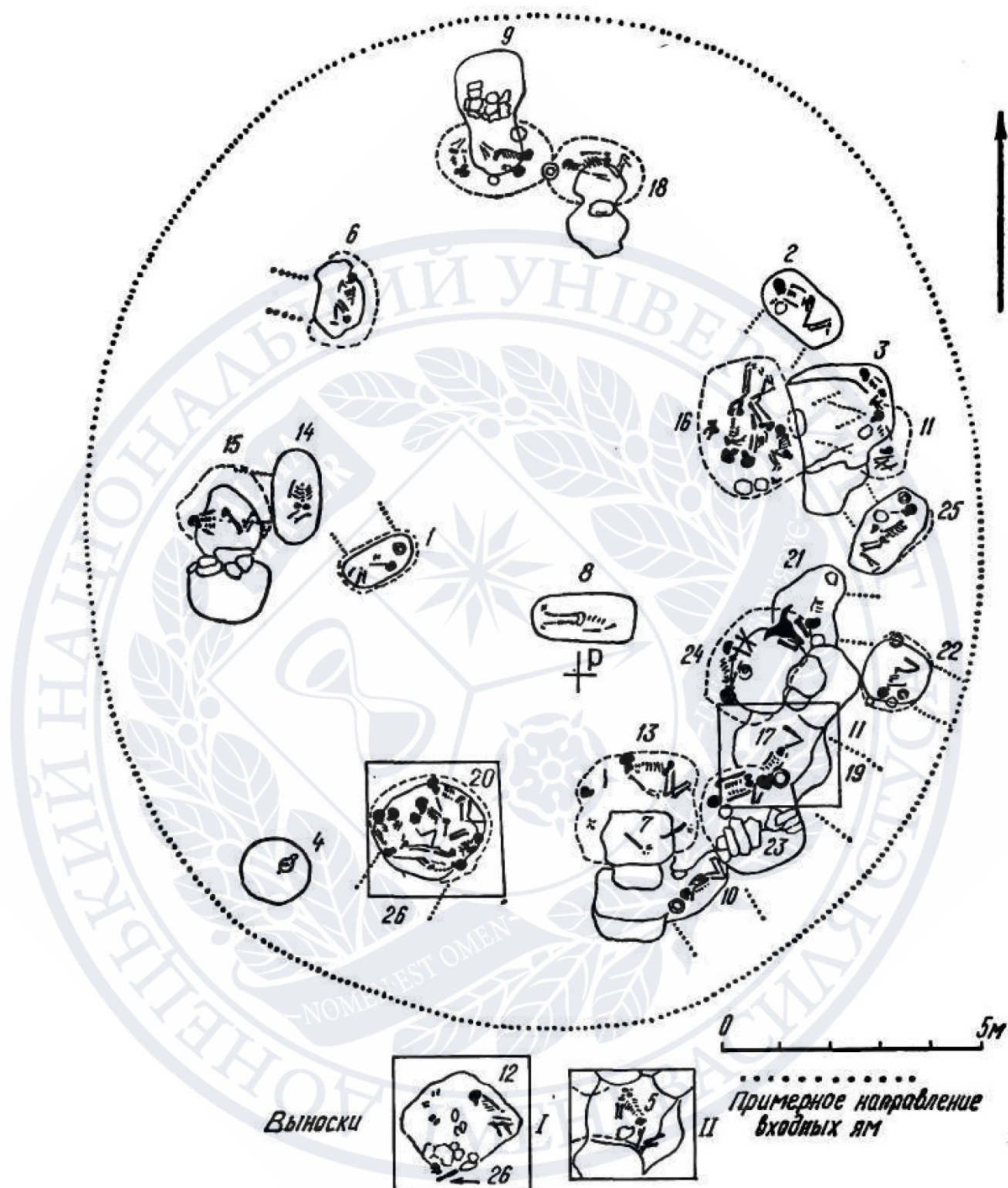

Табл. VI. План кургана I у хут. Ливенцовки.

Рис. 2.1 – Планіграфія катакомбних поховань в кургані (за: Братченко, 1976)

Рис. 2.2 – Поховання донецької групи донської культури
(за: Братченко, Шапошникова 1985)

Рис. 2.3 – Поховання харківсько-воронезької групи донської культури
(за: Братченко, Шапошникова 1985)

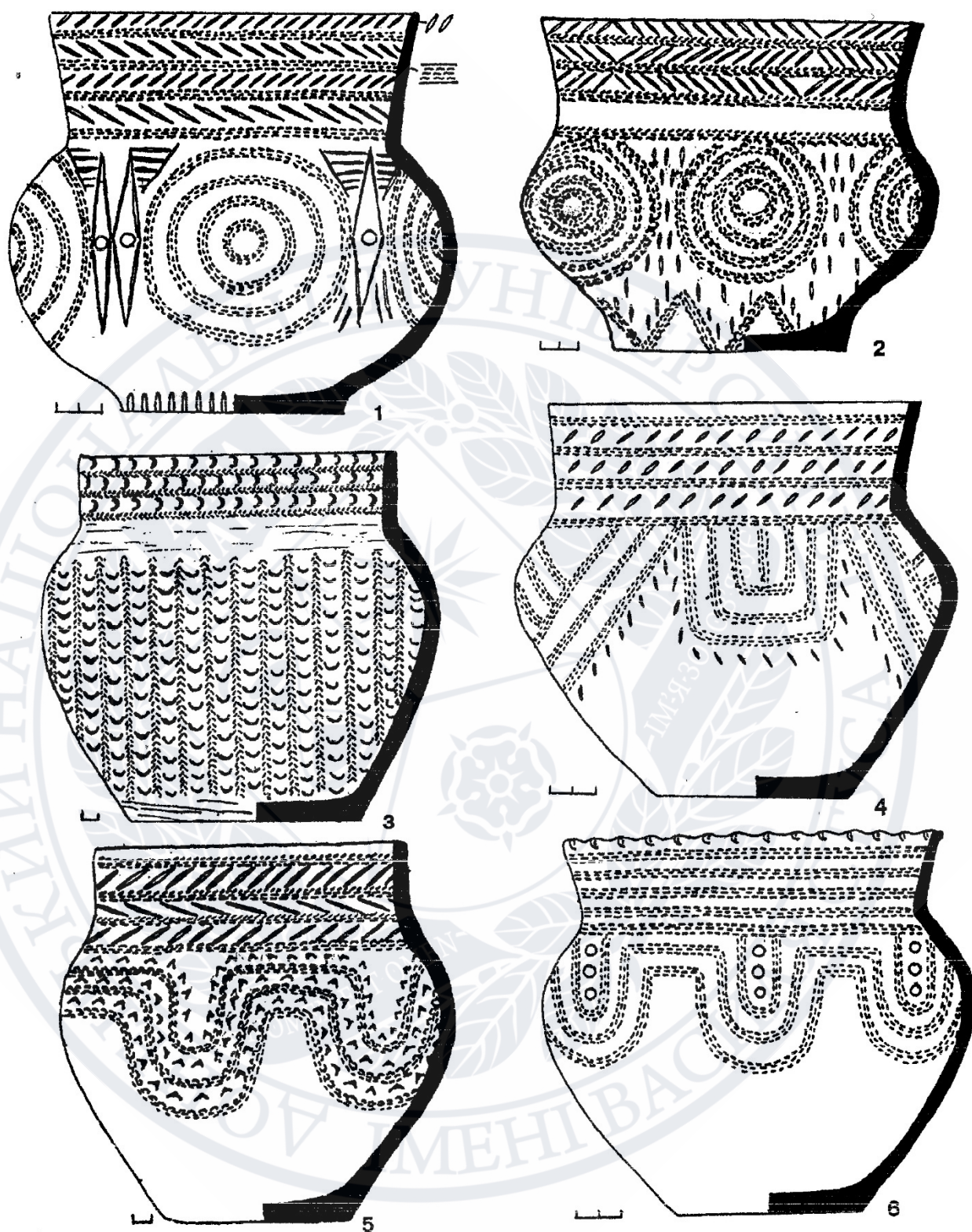

Рис. 3.1 – Керамічний посуд донецької групи (за: Берестнев 2001)

Рис. 3.2 Керамічний посуд донецько-оскольської групи (за: Берестнев 2001)

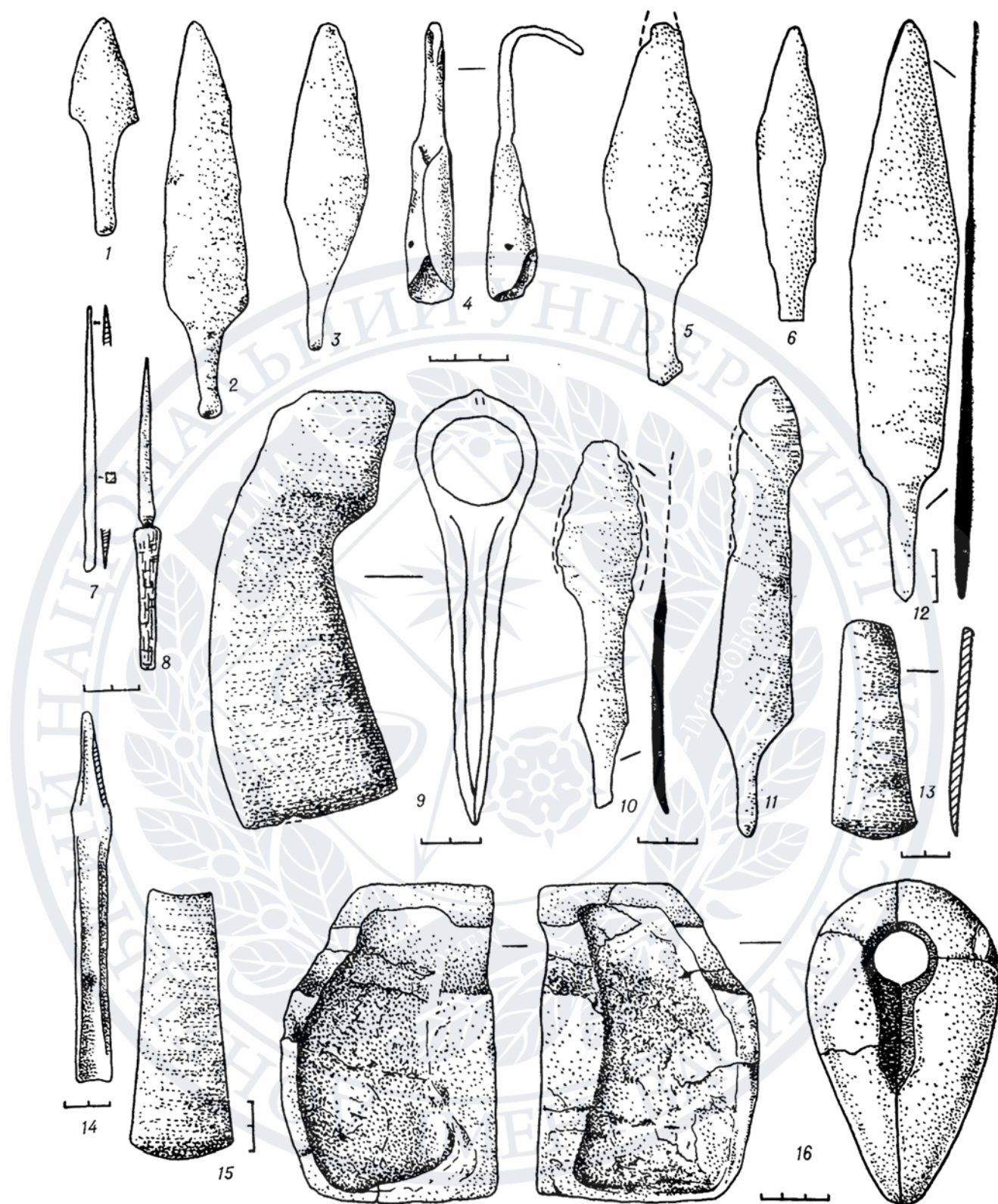

Рис. 3.3 – Металеві вироби та ливарна форма з поховань донецької групи донської культури (за: Братченко, Шапошникова 1985)

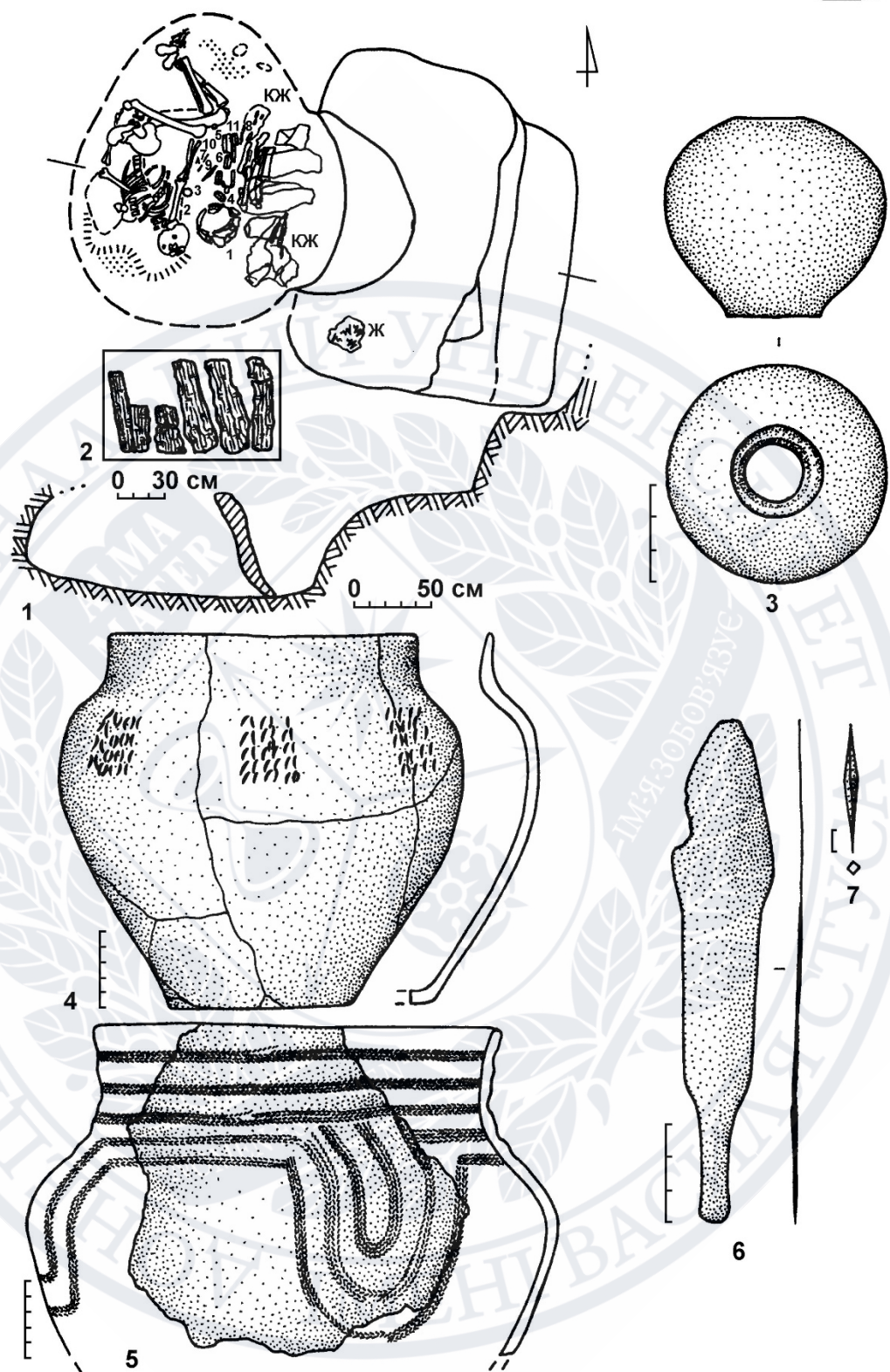

Рис. 5. Желобок, кург. 3, погр. 6 (1 - сосуд, 2 - булава, 3 - бр. нож, 4 - желобчатый абразивы, 5, 6 - кремн. наконечники дротиков, 7 - кремн. наконечники стрел, 8 - раковина, 9 - бр. шило, 10 - рог. отжимники, 11 - пест)

Рис. 3.4 – Поховання бахмутської групи донецької культури: Жолобок 3/6
(за: Санжаров 2008)

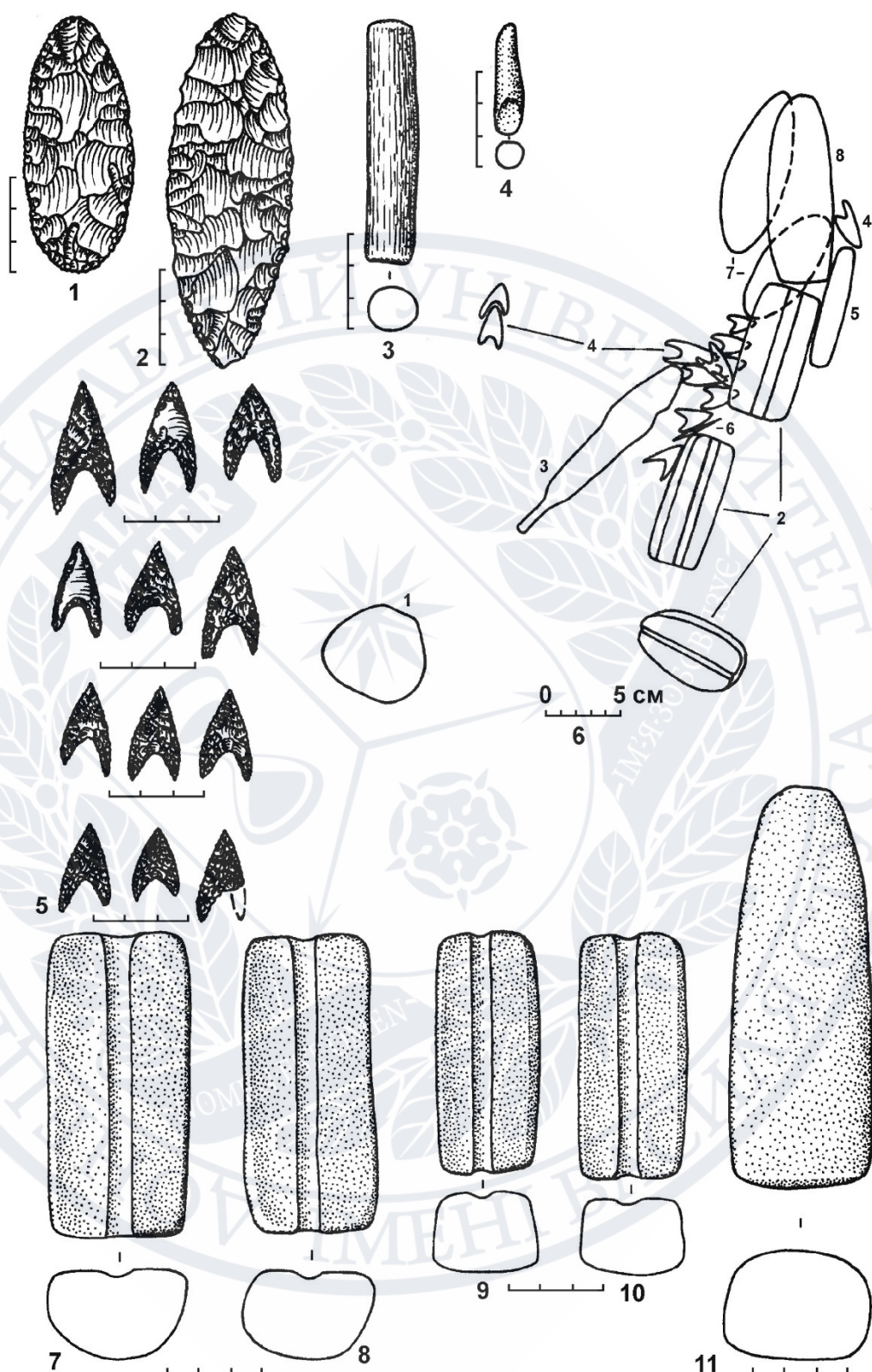

Рис. 6. Желобок, кург. 3, погр. 6 (1 - булава, 2 - желобчатые абразивы, 3 - бр. нож, 4 - кремн. наконечники стрел, 5 - отжимники, 6 - бр. шило, 7 - кремн. наконечники дротиков, 8 - пест)

Рис. 3.4 – Виробничий реманент стрілороба з поховання бахмутської групи донецької культури: Жолобок 3/6 (за: Санжаров 2008)

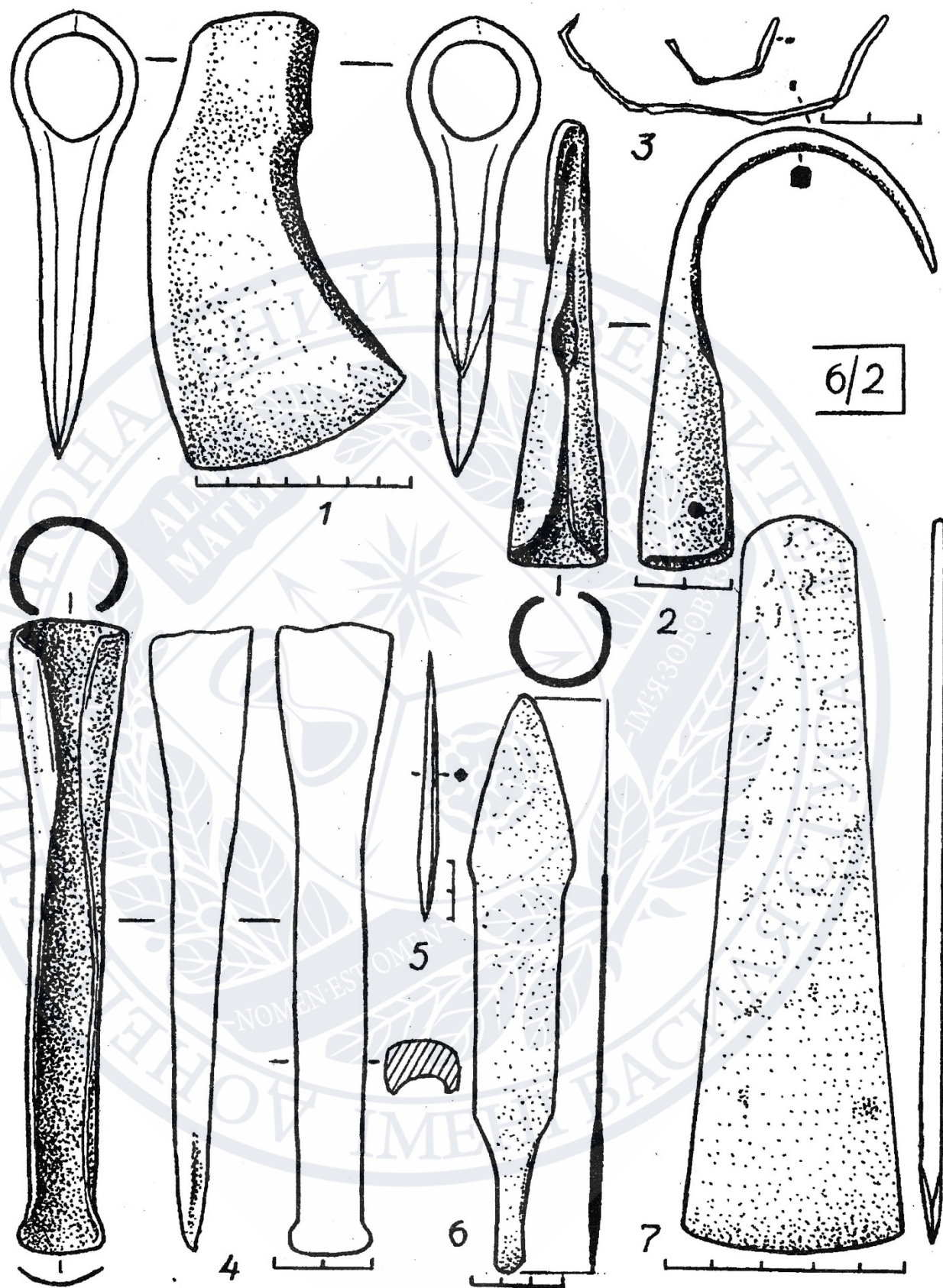

Рис. 3.5 – Рідкісний металевий реманент з поховання донецької групи
донської культури (за: Братченко, Санжаров 2001)